

<http://www.jyu.fi/library/tutkielmat/302/>

SVENSKA ORDSPRÅK SOM HÄRSTAMMAR FRÅN LATINET

Pro gradu-avhandling i nordisk
filologi vid Jyväskylä universitet
Våren 1997

Merja Venäläinen

JYVÄSKYLÄN YLIOPISTO

Humanistiska fakulteten	Institutionen för nordiska språk
Författare Merja Venäläinen	
Titel Svenska ordspråk som härstammar från latinet	
Ämne Nordisk filologi	Typ av avhandling Pro gradu
Avhandlingen färdig Vår terminen 1997	Antalet sidor 84
<p>Sammandrag</p> <p>Syftet med min pro gradu-avhandling är att beskriva och förklara vissa svenska ordspråk och deras latinska form. Jag kommer också med översättningskritik angående den svenska och latinska formen och skillnaderna i dessa. Undersökningen består av 124 ordspråk som jag har valt slumpmässigt ur <i>Latinska sentenser och citat</i> av Bendz & Guterman och <i>Bevingade ord</i> av Pelle Holm. Med <i>ordspråk som härstammar från latinet</i> menar jag ordspråk som kan hittas i de latinska litterära verk som är skrivna under antiken. Gränsen för antiken dras allmänt vid 600-talet e.Kr..</p> <p>Undersökningen är en kvalitativ studie i att beskriva och förklara ordspråk och deras försvenskningar. Först redogör jag på allmän nivå ordspråk och översättning, senare behandlar jag latinska ordspråk och deras försvenskningar. Översättningskritiken baserar sig på den lingvistisk-pragmatiska kritikmodellen och därför koncentrerar jag mig på grammatisk struktur, språklig varietet, semantik och pragmatik. Jag tar även upp andra iakttagelser och kommentarer om översättningarna.</p> <p>Översättningar av ordspråk är översättningslån där betydelsen spelar en större roll än formen. I översättningen spelar ordvalet en stor roll, eftersom det avgör hur tillgängligt ordspråket är. Om texternas kultur-, kunskaps-, tids- eller bildningsförhållanden är olika måste texten anpassas till den nya situationen för anakronismer går inte att förklaras i ordspråk. Användningskontexten har i stort sett förblivit densamma, men i vissa fall har det skett förändringar; en del ordspråk har försvunnit ur bruk nästan helt och hållet, men de flesta har med tiden fått en mera allmän betydelse.</p>	
Uppslagsord	ordspråk, latin, svenska, översättning
Bibliotek/Förvaringsplats	Jyväskylä universitet
Övriga uppgifter	

INNEHÅLL

1. INLEDNING	1
2. RELATIONER MELLAN SVENSKAN OCH LATINET	2
2.1. En överblick över språken	2
2.2. Släktskap	3
2.3. Språkliga kontakter	5
2.4. Företeelser som relationerna har medfört	6
3. ALLMÄNT OM ORDSPRÅK	8
4. ÖVERSÄTTNING SOM PROCESS	10
5. ÖVERSÄTTNING FRÅN LATIN TILL SVENSKA	12
5.1. Historisk överblick	12
5.2. Faktorer som påverkar översättningen	13
6. ÖVERSÄTTNING AV ORDSPRÅK	13
7. SVENSKA ORDSPRÅK OCH DERAS LATINSKA FORM	14
7.1. Kategorisering	14
7.2. Om människa och religion	15
7.3. Om liv och död	18
7.4. Om arbete och nöjen	22
7.5. Om krig och nöd	28
7.6. Om kunskap och rättedom	33
7.7. Om mat och dryck	40
7.8. Om tid och ålder	42
7.9. Om konst och rikedom	45
7.10. Om lycka och otur	47
7.11. Om ärlighet och bedräglighet	50
7.12. Om makt och respekt	53
7.13. Andra	56
8. ÖVERSÄTTNINGSKRITIK	61
8.1. Allmänt	61
8.2. Grammatisk struktur	62
8.2.1. Formell motsvarighet	62
8.2.2. Avvikande form	63
8.3. Språklig varietet	65

8.4. Semantik	66
8.4.1. Tillägg och utelämningar	66
8.4.2. Betydelsenyanser, inexaktheter och semantiska fel	67
8.5. Pragmatik	68
9. ÖVRIGA IAKTTAGELSER OCH KOMMENTARER OM ÖVER- SÄTTNINGARNA	69
9.1. Modernisering	69
9.2. Ordspråkens bakgrund och dess betydelse i förståelsen	70
9.3. Användningskontext	71
10. SLUTORD	72
LITTERATUR	78

INLEDNING

Det latinska språket var vid en tid ett världsspråk som trots sin undergång har lämnat kvar företeelser som har påverkat utvecklingen av flera andra språk. Sverige tillhörde aldrig det romerska riket, men har ändå genom förmedling av andra kulturer och språk tillägnat sig företeelser från den romerska kulturen och det latinska språket.

En stor del av de ordspråk som används idag hittas redan hos de antika författarna. Det är dock omöjligt att säga med säkerhet om dessa ordspråk är gjorda av författarna som nämner dem eller om det är någon annan som har kommit på dem. Med *ordspråk som härstammar från latin* menar jag således ordspråk som kan hittas i de latinska litterära verk som är skrivna under antiken, vars gräns dras allmänt vid 600-talet e.Kr..

Jag intresserade mig för att undersöka översättningar från latin till svenska, eftersom jag har latin som biämne och jag tycker att översättning av språket är svårt, eftersom det har en ganska annorlunda grammatik och satsbyggnad än de moderna språken. Jag antar att de svenska översättningarna kommer att vara betydelseöversättningar där man inte har koncentrerat sig så mycket på formen, dvs. jag tror att ordvalet kommer att spela en större roll än grammatiken.

Syftet med min pro gradu-avhandling är att beskriva och förklara vissa svenska ordspråk av latinskt ursprung och deras latinska form. Dessutom ska jag komma med översättningskritik angående översättningarna av ordspråken och hur lyckade de är. Undersökningen kommer att bestå av ett slumpmässigt urval av ordspråk, sammanlagt 124 stycken, som jag har samlat ur två böcker; *Latinska sentenser och citat* av Bendz & Guterman och *Bevingade ord* av Pelle Holm. I teoridelen kommer jag först att redogöra för svenskans och latinets relationer, berätta lite allmänt om ordspråk och om översättning som process. Därefter kommer jag att lite närmare behandla översättning från latin till svenska och översättning av ordspråk. I analysdelen kommer jag att indela ordspråken enligt deras motivområde, redogöra för deras användningskontext och ange lite historisk bakgrund. Därefter ska jag gå in på översättningskritik, närmare sagt den lingvistisk-pragmatiska modellen som omfattar grammatisk struktur, språklig varietet, semantik och pragmatik. I sin helhet kommer min pro gradu-avhandling att var en kvalitativ studie i att beskriva och förklara ordspråk och deras försvenskningar.

2. RELATIONEN MELLAN SVENSKAN OCH LATINET

2.1. En överblick över språken

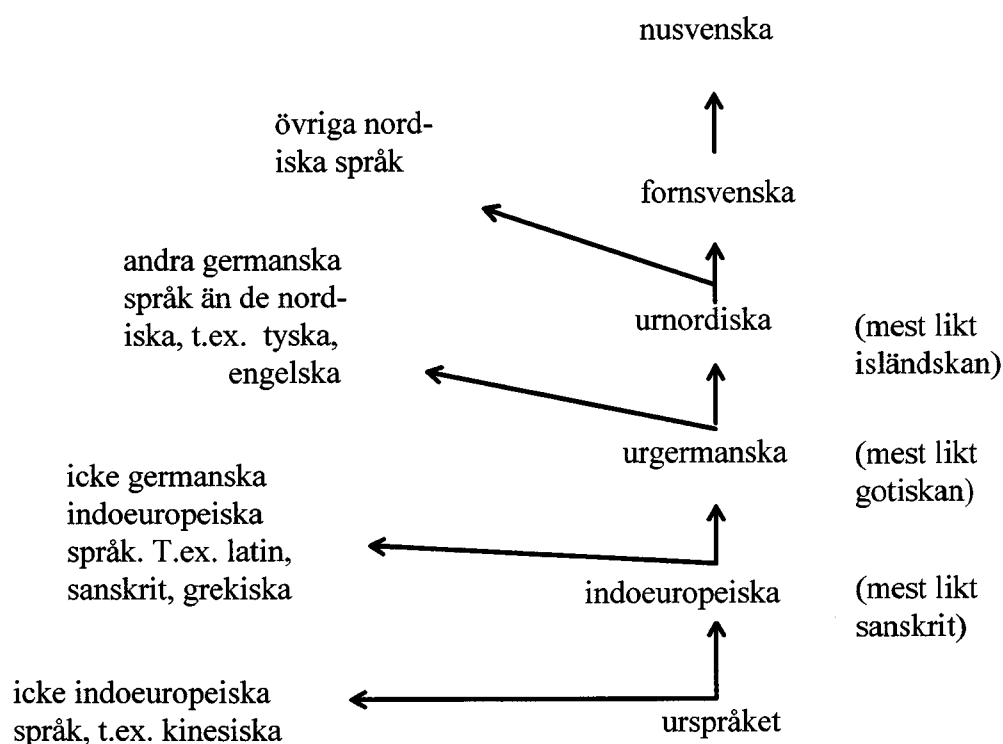
Både svenskan och latinet är indoeuropeiska språk (Kallela & Paananen & Palmén 1991: 10). Det latinska språket, som vid en tid var ett världsspråk, var till en början en dialekt som talades i staden Rom. När sedan romarna började utvidga sitt rike utvecklades även språket. Grekiskan har påverkat det latinska språket mest, men även företeelser från språk i de erövrade områdena har tillägnats i utvecklingen av språket. Det latinska språkets öde var att splittras in i flera dialekter som sedan har genomgått en naturlig utvecklingsprocess och övergått till självständiga språk. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 134-135.)

Det svenska språket har till en början tillhört urnordiskan, som var ett gemensamt språk för den skandinaviska Norden. Den urnordiska perioden anses omfatta tiden ca 200 - ca 800 e.Kr. och mot slutet av tidsperioden genomgick språket förändringar, bl.a. synkope och omljud. Urnordiskans ordförråd var ännu nästan helt germanskt, även om vissa latinska lånord redan hade trängt in. (Thors 1970: 18-19, 21, 24.) Först under vikingatiden (ca 800-1060) stabiliserades de nordiska länderna som politiska enheter och urnordiskan övergick till individuella nordiska språk. Nusvenskan är ett språk som är mindre lokalbetonat och mera rikgiltigt, vilket betyder att klyftan mellan skriftspråk och talspråk har blivit utjämnad. Detta är ett resultat av samhällets industrialisering och massmediernas frammarsch. (Bergman 1980: 11, 185-186.)

Svenskan och latinet har flera olika relationer mellan varandra, och dessa relationer har i viss mån påverkat det svenska språket och dess utveckling. Eftersom språken härstammar från samma indoeuropeiska språk, kan man konstantera att de är avlägsna släktingar. Allteftersom det romerska riket utvidgades, spreds också användningen av det latinska språket. Det användes även i Sverige och har som bevis på detta lämnat kvar några företeelser i svenskan.

2.2. Släktskap

I slutet av 1700-talet fann den engelske lingvisten William Jones att sanskrit hade stora likheter med grekiskan och latinet och på grund av detta skulle de tre språken i fråga ha kunnat utvecklas från en gemensam källa (Microsoft Encarta 97 Encyclopedia). Senare, för drygt 150 år sedan fann man, att de allra flesta nutida europeiska språken samt ett betydande antal språk i Främre Asien och Indien visade så stora likheter, att det måste ha funnits ett folk från vars språk alla dessa andra språk härstammar. Man har kallat detta språk urindoeuropeiska. Under andra årtusendet före Kristi födelse invaderade stora skaror av detta folk större delen av Europa och påtryckte dettas äldre befolkning sitt språk och en del kulturella företeelser. När befolkningen övertog detta språk behölls åtskilligt av det äldre språkgodset, vilket orsakade att språket hade olika varianter. Till sist gav dessa olikheter upphov till särskilda språk, bland dem urgermanskan i Tyskland och Skandinavien. En splittring av språket var oundviklig, och så uppstod bl.a. urnordiskan som är ursprunget till de nordiska språken. (Pegelow 1971: 28.)

Figur 1. Ett släkträd för svenskan (Platzack 1979: 51).

Släktrådet påvisar att ju senare förgreningen är, desto mer besläktade är språken. Ett sådant här släktråd gör det möjligt att genom jämförelser arbeta sig tillbaka mot allt tidigare ursprung. (Platzack 1979: 51.)

Urnordiskan tillhör den germanska språkfamiljen som har utvecklats från de indoeuropeiska språk som talades i Europa och som tillsammans bildade en indoeuropeisk språkfamilj. Den germanska språkfamiljen indelas i tre grenar som har sina egna representanter. Urnordiskan, som är ålderdomligast av alla germanska språk, tillhör den nordgermanska grenen vilket betyder att även svenskan är en representant av denna gren. (Bergman 1980: 11, 13.) Den östgermanska grenen är numera utdöd och det bäst kända språket av den är gotiskan. Den västgermanska grenen består av flera fornspråk som påverkades av varandra under folkvandringstiden. Av denna gren är nog engelskan det mest kända språket. (Thors 1970: 9-10.) Eftersom de urnordiska språken övergick till självständiga språk relativt sent har ett i egentlig mening svenskt språk inte existerat längre än ungefär ett tusen år (Bergman 1980: 12).

Det latinska språket härstammar från samma indoeuropeiska språk som svenskan, men tillhör inte som svenskan den germanska språkfamiljen utan den italiska (Kallela & Paananen & Palmén 1991: 10). Innan språket splittrades till olika dialekter var det bara latinet som bildade denna språkfamilj. Under denna tid utvecklades det klassiska latinet som var normerande för alla som använde språket, men senare började talspråket skilja sig starkt från det klassiska latinet. Tiden då sådana här talspråkliga varianter användes kallas för vulgärlatin. Av dessa varianter utvecklades självständiga språk som kallas för de romanska språken. Det latinska språket var således ett viktigt övergångsskede för utvecklingen av dessa romanska språk. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 135.) Användningen av latinet har minskat med tiden och numera används det som officiellt språk endast i Vatikanen. Språket används dock i många andra sammanhang, t.ex. i vetenskapliga utgivningar. Det är också viktigt att komma ihåg att det latinska språket fortfarande lever genom sina dotterspråk, t.ex. franskan, i form av lånord. (Kallela m.fl. 1991: 10-12.)

Svenskan och latinet är alltså på sätt och vis avlägsna släktingar, eftersom båda härstammar från samma urspråk. Förgreningen mellan språken skedde när detta urspråk hade invaderat större delen av Europa och kallades indoeuropeiska. Detta är den enda linken mellan de här

två språken när man talar om släktskap, men det finns rikligt med andra kontakter mellan språken.

2.3. Språkliga kontakter

Det latinska språket har varit en del av Sveriges historia för ungefär tusen år. Denna tid är mycket kortare än vad som är fallet i de flesta andra europeiska länder. Skälen till detta är att Sverige länge befann sig utanför den europeiska kulturgemenskapen och var dessutom aldrig en del av det romerska riket. På grund av detta var kontakterna mellan kulturerna till en början mycket ytliga. Först under vikingatiden fick latinet en stadigare ställning i landet då man försökte föra in kristendomen. Vid denna tidpunkt hade det klassiska latinet redan börjat förändras till de romanska språken, men det fanns fortfarande ett behov av kunskaper i det antika latinet för det användes som den katolska kyrkans gudstjänstspråk och det var länge det enda litteraturspråk som existerade. Då var alltså det latinska språket inte någons modersmål men flera kretsars andraspråk. (Tengström 1973: 9-10.)

Under 1000-talet, det s.k. missionsårhundradet, gjorde kristendomen sitt slutgiltiga inträngande i Sverige och latinet etablerades också där som kulturspråk. I motsats till övriga länder i Europa var kunskaperna i det latinska språket i Sverige föga utbredda och användningsformerna få; till en början användes det endast som den katolska mässans språk. Vid mitten av 1200-talet fick latinet fler funktioner än tidigare och dess användning ökade, man började t.ex. undervisa i latin i skolorna, förvaltningsspråket blev latin enligt europeiskt mönster och det användes som litteraturspråk. Ett märkvärdigt skäl till dessa nya funktioner var att allt fler svenskar började resa utomlands och studera där. Eftersom latinet var majoritetens språk i Europa medförde resorna att Sverige fick mera latinkunnigt folk. (Tengström 1973: 10-32.)

I början av Gustav Vasas regering försämrades latinets ställning i Sverige och äldre vasatiden (1527-1611) innebar medeltidslatinets undergång. Anledningen till denna förändring var i första hand reformationen av kyrkan när evangelisk tro infördes i landet. Andra orsaker av betydelse var kungens personliga negativa inställning till boklig bildning och indrag av kloster och klosterskolor. Förändringarna i användningen av latinet skedde inte omedelbart

utan i en långsam takt, eftersom folket som var van vid latinet protesterade mot förändringarna. Latinets öde i Sverige var ändå inte avgjort för landet drogs in i den humanistiska kulturström som utgick närmast från Tyskland. Kulturvägen satte sin prägel på hela den studentgeneration som studerade utomlands. Dessa studenter fick ökade latinkunskaper, vilket öppnade vägen i Sverige för den humanistiska latinpoesi som redan florerade i Europa. Latinet återfick en märkvärdigare position inom skolan, det användes som statens förvaltningspråk och trots den lutherska reformationen sjöng man i kyrkan på latin fast mässan var på svenska. (Tengström 1973: 34-48.)

Under den svenska stormaktstiden (1611-1718) byggde latinets ytterligare ut sin ställning. Stormaktstiden bildar tillsammans med högmedeltiden den verkliga blomstringstiden för det latinska språket i Sverige. Kulturströmmen som hade nått landet tidigare orsakade att latinets blev ett starkt språk som användes på flera olika områden. Som följd av detta invandrade utländska humanister till landet och svenskarna själva reste allt oftare ut till kontinenten. Användningen av latinets var flitigt i landet, men ändå visade sig i slutet av perioden de första tecknen på att språket i framtiden åter skulle förlora sin starka ställning. Tillbakagången av latinets berodde främst på att det franska språket började konkurrera med det inom diplomatin och den intellektuella världen. (Tengström 1973: 53.)

Tillbakagången av det latinska språkets ställning i Sverige hände långsamt under frihetstiden och den gustavianska tiden (1718-1809). Under denna period skedde förändringar som påverkade bruket av språket; vissa användningsformer avvecklades successivt men andra väckte starka protester och debatter och förvarades därför oförändrade. På så sätt förändrades språkets ställning genomgripande; det dominerande kulturspråket utvecklades till ett språk som endast i undantagsfall användes praktiskt. Efter denna period avvecklades även de sista praktiska användningsformerna av språket, och långsamt men säkert fick det latinska språket den förminskade ställning det har idag. (Tengström 1973: 72, 90.)

2.4. Företeelser som relationerna har medfört

När det latinska språket kom till Sverige kom även några företeelser som har haft en stor betydelse i den senare utvecklingen. En företeelse som ännu idag är en del av vår vardag är de

romerska bokstäverna. Ända fram till ca år 1225, då kristendomen gjorde sitt inträde, använde man i Sverige runskrift, där samma runa i flera fall täckte flera ljud. (Bergman 1980: 20.) Runorna, Sveriges första skrivtecken, skapades sannolikt av goterna, som omformade romerska och grekiska skrivtecken så att de passade till deras skrivmaterial (Pegelow 1971: 29). Via kristendomen gjorde alltså det latinska alfabetet sitt inträde. Till en början var latinet det första skriftspråket där man använde dessa bokstäver, eftersom det var för det språket som latinsk skrift infördes. Med tiden ökade användningen av skriften och det började tillämpas även för det svenska språket. (Bergman 1980: 30.)

Införelsen av kristendomen ca 1225 medförde förutom det latinska alfabetet även lånord till det svenska ordförrådet. Lånord är en relativt ny företeelse som den kristna kyrkan förde med sig till Sverige. De första lånorden var latinska och grekiska och de har både övertagits direkt från latinet som var kyrkans språk och genom förmedling av missionärer. (Bergman 1980: 60.) Kristendomens språk var till en början grekiska men undanträngdes av latinet när tron spreds västerut vid Medelhavstrakten. Även om språket blev latin bevarades en del av de grekiska orden. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 135.) När Sverige hade kastats in i reformationskrigen blev kunskaperna i tyska, latin och franska nödvändiga för de ledande kretsarna och förmåga eller vilja att skilja på svenskt och främmande saknades helt. Detta ledde så småningom till puristiska idéer bland tidens lärde, som ersatte det främmande språkgodset med ord från vardagsspråk. Efter år 1718 började det språkliga reformarbetet, som fick sin prägel av franskklassicismen. (Pegelow 1971: 34-36.) Trots att användningen av det antika latinet har förminskat lånas fortfarande in ord som är av latinskt ursprung. Detta är möjligt dels genom förmedling av latinets dotterspråk, dels genom händelserna under det romerska rikets tid. När det romerska riket spred sig till olika områden antog folket det latinska språket och det bevarades i någon form även senare när länderna inte längre tillhörde det romerska riket. Ett exempel på ett sådant land är Storbritannien, vars språk idag är ett av de största världsspråken. (Kallela m.fl. 1991: 12.) Latinet har påverkat engelskan på flera olika sätt under olika tidsskiften och därför kan man tala om olika lager av lånord som stammar därifrån och som nuförtiden genom förmedling av engelskan sprids till olika språk, t.ex. svenskan (Ljung 1988: 41).

Det latinska alfabetets införande möjliggjorde att även litteraturen började utvecklas. Litteraturspråket var till en början latin, men med tiden började man skriva även på svenska.

(Bergman 1980: 30.) Så småningom gjorde också boktrycket inträde i landet. Sveriges första boktryckare var Johannes Snell från Lübeck och den äldsta daterade tryckta boken var en fabelsamling på latin, som enligt slutorden låg färdig den 20 december 1483. Tolv år senare, 1495, trycktes den första boken på svenska, som var en översättning av ett franskt verk. (Bergman 1980: 86.)

Eftersom latinet höll sin ställning som de lärdas språk långt in på 1700-talet, var det utpräglade skriftspråket, alltså språket som används i den lärda litteraturen, starkt bundet till den latinska satsbyggnaden. (Bergman 1980: 30, 121-122.) Latinet har, vid sidan av grekiskan, varit modellen för allmän grammatik vars grundidé är att beskriva språkliga uttryck genom att ange deras betydelse. Detta sätt att beskriva språk återfinns i de flesta traditionella grammatikor, t.ex. skolgrammatikorna. (Platzack 1979: 17, 25.) Påverkan från latinet har varit både direkt och indirekt via den europeiska renässanslitteraturen. I ambitionerna under stormaktstiden ingick att Sverige skulle bli litterärt jämbördigt med de stora kulturfolken, vilket orsakade att språket började bli stadgat i stavning och grammatik och ordförrådet utvecklades. (Bergman 1980: 123.)

3. ALLMÄNT OM ORDSPRÅK

Genom tiderna har människor lärt sig och använt satser som är formade till slagord. Oftast har satserna varit förbundna med eller uppstått vid religiösa riter och fester och utgjort sammanfattningar i religionsstiftares och moralförkunnares tal och skrifter. Men i ännu högre grad än ur de heliga böckerna och lagböckerna härstammar satserna från de enkla människornas egen själ och mun alltifrån äldsta tider till våra dagar. (Ström 1981: 6-7.)

"Ett ordspråk är en kort sentens grundad på lång erfarenhet" är en definition given av den spanske Cervantes på 1500-talet. Den här definitionen är ganska bra, eftersom den kort och kärnfullt uttrycker det väsentligaste om ordspråken. (All världens ordspråk 1984: 12.) De är alltså korta tänkespråk som kan handla om alla och allting och kan således t.ex. vara uppmaningar *vänd ofta griffeln*, uppföringsregler *given häst ska man icke skåda i munnen* eller tröstningar *den gudarna älska dör ung*. Ordspråken speglar människornas liv och tankar och de talar om den enskilda situationen, men menar ändå livet i allmänhet. Typiskt för

ordspråken är att de inte framställer läran rakt ut utan de använder bilder och liknelser *berget föder en råtta*. På detta sätt blir den verkliga betydelsen dold under ytan och man kan säga att ordspråken är dubbelbottnade. (Holm 1980: 5-6.)

Ordspråken är framförallt en euro-asiatisk och afrikansk företeelse och de möts redan i de äldsta skriftkulturerna, bl.a. hos sumererna. Somliga alltjämt gängse ordspråk citeras redan av antika författare. De första svenska tryckta ordspråkssamlingarna utgavs under 1600-talet. (Nationalencyklopedin 1994: 476.) Många av ordspråken har vuxit fram så småningom och gått från mun till mun och därför är det nästan alltid omöjligt att säga vem som har kommit med den slutliga formuleringen (Holm 1986: 14). Man kan säga att ordspråken är lika gamla som samhället, alltså lika gamla som den tänkande människan, och även om formen har förändrats med tiden så har innehållet inte gått förlorat. På grund av detta är ordspråken en viktig källa när man undersöker ett folks utveckling, t.ex. språket eller seder. (Ström 1981: 7, 8, 15.)

Ordspråken kan vara olika till formen men den övervägande delen av dem har en klar utformning som möjliggör att de lätt passerar från en generation till en annan (All världens ordspråk 1984: 14). Ordspråken utgör alltså en språklig enhet som i oförändrad form inflikas i talet (Nationalencyklopedin 1994: 476). Särkilt vanliga är rimmande och rytmiska former, som kom på modet i Europa under medeltiden. I fornnordiskan använde man allitteration i stället för slutrim, men denna rimform har blivit sällsynt i svenskan. I ordspråk kan man alltså använda t.ex. ordlekar, rytmiseringar eller parallella ordställningar. Ett ordspråk behöver dock inte bestå av sådana här former utan det kan vara mycket fast utan dem, t.ex. det klassiska latinet saknar dessa rimmande och rytmiska former. Alla sådana här stilistiska bildningar finns också i andra språk men i dem förekommer även några former som vi inte är vana vid. (All världens ordspråk 1984: 14-15.) Den likartade formen är ett tecken på att ordspråk ständigt lånas in från andra språk. Många av ordspråken som existerar i nusvenskan har dock gjorts i Sverige, men de flesta av dem finns även i andra länder. De ordspråk i svenskan som härstammar från latinet är lärda citat från latinska författare som har gjorts om till folkliga uttryck. (Holm 1986: 15-16.)

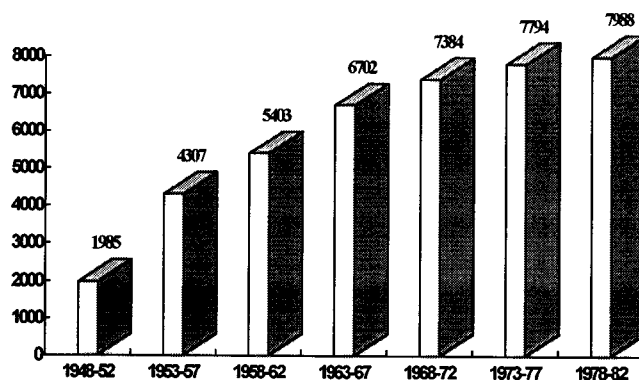
Ordspråk har alltså använts genom tiderna och deras användning är frekvent även idag. Det har dock hänt förändringar i bruket för även om människor fortfarande väljer de ordspråk som

passar dem och använder dessa har syftet för användningen förändrats. Förr använde man ordspråk för att genom dem förmedla kunskap och lära och man använde dem i predikningar och som läromedel i skolan. Nuförtiden tar man dem inte riktigt på allvar och vi citerar dem oftast med ett stänk av ironi, särskilt om de visar bortlagda moraliska fördomar. Ordspråkens funktion är nog idag att ge mera liv åt texten. (Holm 1986: 15-16.)

4. ÖVERSÄTTNING SOM PROCESS

Översättningar har behövts lika länge som det har funnits olika språk. Detta beror på att de är viktiga för att kunna umgås med människor med ett annat modersmål. (Sorvali 1983: 9.) Sverige är ett bra exempel på ett land som är i hög grad beroende av översättningar till och från olika områden, eftersom svenskan är ett språk som har en begränsad internationell räckvidd. Även om de flesta svenskar lär sig främmande språk är kunskaperna inte så allmänt utbredda och grundliga att översättningar kan undvikas. (Söderlund 1965: 9.) Med tiden har översättningarna också i Sverige blivit allt viktigare, eftersom kommunikationen mellan olika språk har blivit allt livligare och det har uppkommit behov av kontakter mellan olika nivåer, t.ex. inom vetenskap och industri (Sorvali 1983: 9). Beröringar med översättningar förekommer varje dag och i större utsträckning än man kanske tänker på; texter på olika varor, TV-program, böcker och utrikesnyheterna i tidningen m.fl.. Kunskaperna om omvärlden skulle inte vara desamma utan översättningar som förmedlar utvecklingen inom olika områden utomlands. (Söderlund 1965: 10.)

Följande figur visar omfattningen och den stora tillväxten av översättningsverksamheten i Sverige. Siffrorna baserar sig på uppgifter inlämnade för Unescos publikation Index translationum över böcker publicerade under respektive tidsperiod. (Ingo 1991: 15.)

Figur 2. *Fördelning av översättningsverksamheten i Sverige*

I vidssträckt bemärkelse innebär översättning att överföra vad som är uttryckt på ett språk till ett annat språk. I allmänhet brukar man med översättning avse sådan som utgår från skriven text, och kan således röra sig om vad som helst. (Söderlund 1965: 12.) Det är inte alltid möjligt att i målspråket använda en likadan morfologisk, syntaktisk eller lexikalisk lösning som i källspråket men man kan skapa en översättning som i den kommunikativa funktionen motsvarar källspråkets textmaterial (Ingo 1991: 20).

Ju närmare besläktade två språk är, desto lättare är det att göra översättningar som liknar originalet så mycket som möjligt (Söderlund 1965: 36). Ändå är det omöjligt att lyckas göra en exakt spegelöversättning på grund av små skillnader i olika språk. Målspråkets kulturmiljö kan vara så avvikande från källspråkets att språken inte har samma begrepp och det är därför omöjligt att finna motsvarande ord. Även om man på ordplanet kan finna en motsvarighet i målspråket så är det semantiska innehållet oftast inte exakt detsamma som i källspråket. Man kan således vid en jämförelse av betydelsefält och semantiska komponenter konstatera, att betydelsefältet hos sådana ord som används som varandras översättningsmotsvarigheter inte alltid täcker varandra. Förhållandet mellan symbol, alltså ord, och referent är i alla språk arbiträrt och konventionellt. I olika språk är de grammatikaliska strukturerna inte likadana, alltså är principerna för att ordna symbolerna till större enheter olika. Dessa skillnader mellan språk rör inte enbart språket för också människorna som talar språken har olika erfarenhetsvärld och bakgrundsmiljö. (Ingo 1991: 18-19.)

Alla dessa faktorer påpekar att översättaren är den som påverkar hur mycket en översättning liknar originalet. En och samma text kan således översättas på flera olika sätt, vilket inte betyder att det ena behöver vara sämre än det andra. Det är närmast fråga om två översättares olika tolkningar om samma sak. (Söderlund 1965: 37-38.)

5. ÖVERSÄTTNING FRÅN LATIN TILL SVENSKA

5.1. Historisk överblick

Det latinska språket var länge det dominerande språket i Europa och man kan säga att det alltid har på något sätt varit inblandat i översättandet. De allra första översättningar som förekommer i Sverige är från latin till svenska. I början översatte man prosa men med tiden intresserade man sig också för poesi. (Sorvali 1983: 19.)

Frågan om översättandets teori togs upp redan i antiken, och egentligen kan romarna betraktas som uppfinnare av översättningskonsten. Den romerska litteraturen börjar med översättningar från grekiskan och så småningom fick översättandet allt större omfattning i Rom. Författarna var inte endast översättare utan de behandlade också översättandet och dess metodik, de var alltså intresserade av samma saker som dagens språkforskare. Förutom metodiken har man också diskusserat översättningarnas likheter och olikheter. (Sorvali 1983: 13.)

Att översättningar gjorda av olika personer under olika tider bär olika prägel är ett faktum som allmänt accepteras. Vid översättandet spelar uttrycksmöjligheterna i det aktuella språket, översättarnas stilvilja, individuella kvalifikationer och stilidealet på respektive tid in. Målsättningen är också en viktig faktor som påverkar översättningen och den har varierat under olika tider. I antiken och på medeltiden var det främst fråga om litterär text för man kunde oftast läsa vetenskaplig text på originalspråket. I samband med den tyska humanismen började man översätta verk av antika författare till tyska, men senare blev franskan och latinet de dominerande språken inom litteraturen och dessa översättningar till tyska var onödiga. Under upplysningstidevarvet på 1700-talet fästes uppmärksamheten mera vid de romerska än de grekiska skalderna och de översättningar som gjordes då var nästan uteslutande från latin. (Sorvali 1983:14, 20.) Under denna tidsperiod gjordes inte någon skillnad mellan egen diktning och översättning, eftersom huvudsaken var att man följde poetikens och retorikens regler. Det var alltså inte viktigt i vilken mån den översatta texten motsvarade originalet, det viktiga var att läsaren skulle kunna njuta av den klassiska litteraturen. Denna tendens försvann när nyhumanismen gjorde sig gällande i slutet av 1700-talet. Då skulle

översättningens form och innehåll vara så likt originalet som möjligt. Tendensen att göra originalförfattaren till en modern samtida föråldrades och i stället kom principen att flytta över läsaren till originalförfattarens värld. (Sorvali 1983: 14, 22-23.)

5.2. Faktorer som påverkar översättningen

Vid översättning av antikens litteratur gäller det att först klargöra målsättningen. Tidsavståndet ökar svårigheterna, vilket kan orsaka att översättaren gör anakronismer, dvs. felaktiga tidsbestämningar. Företeelser och ord som är främmande för nutida läsare måste förklaras i stället för att utelämnas och det oöversättbara som uttrycks med en omskrivning kräver ofta kommentarer. (Sorvali 1983: 14-15.) Översättaren är också tvungen att ta hänsyn till de uppfattningar och värderingar som var aktuella under den tid då originaltexten är skrevs (Sorvali 1990: 84). Även om översättning från de klassiska språken kräver bra kunskaper om tiden i fråga och översättaren måste översätta noggrant medför det även praktisk nytta. Den berikar översättarens egen stil, ger nya ord och ordbildningar, metra och poetiska figurer. (Sorvali 1983: 14-15.)

Översättning av antikens litteratur är ett diskuterat ämne i översättningslitteraturen. Kunskaperna i klassiska språk har minskat på grund av skolreformer som har föranlett en minskad undervisning i dessa språk. Denna företeelse förekommer inte enbart i Sverige utan också i andra länder och därför kan man säga att antiken för det mesta lever i det moderna samhället i översättningar som gör antikens litteratur tillgänglig för allmänheten. (Sorvali 1983: 15.)

6. ÖVERSÄTTNING AV ORDSPRÅK

Översättningen av ordspråken, vilka i så hög grad är avhängiga av de språkliga elementen, är ett kinkigt problem. Erasmus av Rotterdam, som år 1500 gav ut en berömd ordspråkssamling skrev: "Det gäller för de flesta ordspråk att de låter bäst på sitt eget språk, och om de blir översatta till ett annat språk mister de något av sin skönhet, liksom vissa viner inte tål att föras ut ur landet och bara bevarar sin fina arom på den plats där de har framställts." I största

möjliga utsträckning är översättningen ordagrann, även om man i några fall skulle ha önskat en litet friare och smidigare återgivning. Å andra sidan skulle en helt bokstavig försvenskning leda till orimligheter och därför anpassas en del ord så att meningen blir logisk och inte verkar pedantisk. Ordspråk som genomgår flera översättningar kan inte undgå försämringar, eftersom någonting går alltid förlorat på vägen. Detta gäller i första hand pregnans och välklang, men också djup och associationsrikedom. (All världens ordspråk 1984: 21.)

Översättningslån är ett ganska vanligt sätt att låna in ord och flerledade uttryck i ett språk (Ekenvall & Holmberg & Johannisson 1971: 8-9). Man skulle kunna säga att översättningslån är lånord till hälften, eftersom det är tanken som lånas in i dem. Ord har två sidor, en yttre och en inre, alltså formen och betydelsen. I översättningslån är det således betydelsen, d.v.s. tanken, som översätts. Tanken är förstås klädd i ord, men de främmande orden byts ut mot egna mer bekanta ord. (Dahlstedt & Bergman & Ståhle 1971: 33-34.) Översättningslånen bildar en skala alltifrån ordagranna översättningar till tämligen fria tolkningar av originalet. Orden som används vid översättningen finns i båda språkens ordförråd och de har ungefär samma grundbetydelse. (Ljung 1988: 72, 75.) För språk som har en avvikande struktur är översättningslån det bästa alternativet för att framhäva innehållet (Ingo 1991: 38). Översättningslån används vid översättningar av ordspråk, eftersom det då, i fråga om innehållet, uppstår en så identisk återgivning som möjligt.

7. SVENSKA ORDSPRÅK OCH DERAS LATINSKA FORM

7.1. Kategorisering

Det har gjorts åtskilliga försök att skapa en allmängiltig systematik för ordspråken men inget av förslagen har blivit allmänt accepterat och därför stöter man ofta på olika sätt att framföra ordspråk. Vanligt är att man grupperar dem efter deras funktion eller budskap, man kan alltså använda deras innehåll som motivering för indelningen. (Nationalencyklopedin 1994: 476.) I detta kapitel har delat upp ordspråken i 12 ämneskretsar enligt deras innehåll.

7.2. Om människa och religion

Den äldsta romerska religionen kände inga gudar i mänsklig gestalt och makterna var opersonliga som troddes vara verksamma i allt. Dessa makter dyrkades på enkla altaren av torvor eller sten och de var bildlösa. Tempelbyggandet började först med det etruskiska inflytandet efter stadens grundläggning omkring 575 f.Kr., och då började också dyrkandet av etruskiska gudar. I samband med det romerska rikets expansion upptog romarna många av de besegrade folkens gudar, av vilka de flesta var ursprungligen grekiska gudar och heroer. Under 300-talet framställdes gudarna med mänskliga och ungdomliga drag och detta medförde en minskad vördnad för de gamla gudarna och en förändring i uppfattning av gudarnas väsen. Under sådana förhållanden kunde inte de nedärvda och importerade religionsbegreppen tillfredsställa romarnas behov av andligt liv och tankesätt. De bildade samhällsklasserna började därför intressera sig för den grekiska filosofins olika system och den stora massan vände sig till de egyptiska och asiatiska gudomligheterna. På så sätt började de orientaliska kulterna sprida sig överallt i den grekisk-romerska världen. Från Grekland och Orienten kom den romerska härskarkulten, vilket innebar att de nya härskarna, dvs. romarna, hälsades där som gudar. För en romersk uppfattning var en sådan förgudning främmande, men med tiden blev kulten allt vanligare och till slut blev kejsarna av senaten förklarade som gudomliga. Först kejsar Konstantin den store (323-337 e.Kr.), efter att ha övergått till kristendomen, lät gudavärdigheten falla. Kristendomen, som kom från öster, visade sig snart vara starkare än alla andra religioner i romarriket och den blev snart en politisk maktfaktor. Vid slutet av fjärde århundradet e.Kr. stod kristendomen som segrare i imperiet och så småningom under det femte och sjätte århundradet kunde de gamla kulterna undanträngas. (Söderström 1970: 66-71, 76.)

(1) a. Hur många brott har inte blivit begångna i religionens namn

b. *Tantum religio potuit suadere malorum* (LUCRETIUS, *De rerum natura* 1,101 enl.

LSOC: 92)

Titus Lucretius Carus (ca 95-55) skrev ett diktverk som består av sex böcker (*Antiikin kulttuurihistoria* 1981: 171). Han var inte någon populär författare och under medeltiden uppfattade man felaktigt att han var ateist och amoralist. Det höga anseende, som han numera åtnjuter, daterar sig från renässansen. (Bendz & Guterman 1968: 91.) I religionens namn har

genom tiderna begåtts grymma brott, t.ex. korstågen, då man använde våld för att omvända människor, och i islamiska länder omskär man även idag kvinnor så att de inte har några sexualorgan kvar, eftersom det står i Koranen att kvinnor inte får njuta när de har samlag med sin man.

(2) a. Fruktan var det som först skapade gudarna i världen

b. *Primus in orbe deos fecit timor* (PETRONIUS, Baehrens, *Poetae Latini Minores*, vol. 4,76 enl. LSOC: 234)

Enligt Petronius var gudarna bara fantasifigurer, som hade hittats på för att människorna behövde tro på att det fanns större makter som skyddade dem. Människorna ville alltså lita på att någon skulle hjälpa dem, om de behövde hjälp. De gamla italiska gudarna förenades inte med några äventyr och det fanns ingen mytologi omkring dem. Med tiden godtog människorna även sådana gudar som med tiden hade fått mytologiska drag. (Henrikson 1993: 421, 424.) Detta medförde att tron på att gudarna var verkliga växte, vilket orsakade att ingen vågade sluta tro på dem, eftersom de var rädda för konsekvenserna. Ordspråket hittas även senare hos Statius (*Thebais*, 3, 661) (Holm 1973: 84).

(3) a. Gör alltid något, så att djävulen alltid finner dig upptagen

b. *Facito aliquid operis, ut te semper diabolus inveniat occupatum* (HIERONYMOS, *Epistulae* 125, 11 enl. LSOC: 340)

Hieronymos (ca 348-420) var en exeget och stilist. Han gjorde en ny latinsk bibelöversättning "Versio vulgata", som fortfarande används av den katolska kyrkan. (*Antiikin kulttuurihistoria* 1981: 180.) Ordspråket baserar sig på den tanken att när man hela tiden gör någonting har man inte tid att låta tankarna vandra. Eftersom Hieronymos var en religiös man skulle man kunna tänka att hans idé var, att när man arbetar har man inte tid att överlämna sig till syndiga tankar och ett syndigt liv.

(4) a. Den ena människan är varg mot den andra

b. *Homo homini lupus* (PLAUTUS, *Asinaria* 495, enl. Holm 1973: 348)

Plautus (ca 250-184 f.Kr.) skrev komedier, varav 20 har bevarats och de har varit förebilder för t.ex. några av Shakespeares och Molières pjäser. Plautus var mycket omtyckt av det

vanliga folket, och han använde i sina komedier romerskt vardagsspråk och slang. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 167). Senare har det framkommit oenigheter om vilka av de bevarade verken under Plautus namn är äkta och vilka oäkta, alltså skrivna av någon annan än Plautus (Bendz & Guterman 1968: 15). Ordspråkets betydelse är alltså att människor prioriterar alltid sig själva och sina närmaste. Man ska alltså aldrig lita på en människas syften, om denna inte är en vän.

(5) a. Jag är människa och anser intet mänskligt mig främmande

b. Homo sum: humani nil a me alienum puto (TERENTIUS, Heautontimorumenos I. 1, 25 enl. LSOC: 42)

Terentius (ca 195-159 f.Kr.) använde ett språk som föll den bildade klassen i smaken. Han betonar intrigen och personskildringarna. Alla hans sex komedier är väl bibehållna. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 167-168.) Denna replik representerar den hellenistiska traditionen för den framträder tidigare hos greken Menandros. Ordspråket syftar egentligen både på förståelse för mänskliga svagheter och medkänsla för dem. (Holm 1973: 216.) Vi är alla människor som ibland gör misstag och i stället för att kritisera vad andra människor gör borde vi försöka förstå deras synpunkter. Speciellt renässansen använde yttrandet och det blev riktningens kännetecken (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 298).

(6) a. Att fela är mänskligt

b. Cuiusvis hominis est errare (CICERO, Philippicae XII. 2, 5 enl. Holm 1973: 73)

Marcus Tullius Cicero (106-43 f.Kr.) var litteraturens viktigaste representant för humanitetsidéen, dvs. han hyllade de värden som var likgiltiga under republikens tid. Hans produktion består av tal, retoriska verk, filosofiska studier och brev. Eftervärlden känner honom som en förebildlig användare av klassiskt latin och som den ideella fadern för den europeiska humanismen. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 168-169.) Ordspråket hittas hos Cicero, men det var Hieronymus (Epist. 57, 11) som senare gjorde det känt i en lite annan form "errasse humanum est" (Holm 1973: 73). Människorna felar ganska ofta och det är tillåtet för oss. Vem som helst kan fela för det är så lätt, men att t.ex. förlåta någon är svårare och det klarar inte alla människor av.

7.3. Om liv och död

Under antiken trodde man, att om den döde inte begravdes skulle anden vandra omkring och spöka bland de levande. Begravningen, som var barnens eller andra nära anhörigas uppgift, ägde rum på grund av det varma klimatet under följande dag. Den döda tvättades, smörjdes in i väldoftiga krämer och kläddes i tjänstedräkten. Traditionen att sätta ett mynt i den dödes mun som kajavgift till Kharon fick romerna av grekerna. Kroppen uppvisades och gråteskorna, som ofta var avlönade, visade sin sorg. Av kvinnorna fick endast de allra närmaste släktingarna se kroppen, av männen alla anhöriga. Sorgedräkten var svart, grå eller vit, och som tecken på sin sorg klippte kvinnorna sitt hår. Vid sidan av begravning användes också kremering. Kremering var billigare och valet berodde på sederna i familjen och de sociala förhållandena. Efter begravningen offrades ett slaktoffer, ofta också ett brännoffer, och efter detta gjordes rengöringsritualen i hemmet. Kyrkogården låg utanför stadens murar, vanligen brevid en väg. Man brukade resa gravstenar, där förutom den dödes namn, också information om ålder, tjänstebana, vem reste stenen och hur stort begravningsområdet var, angavs. Man kunde också tillsätta en hälsning eller varning till de förbigående. Fattiga, som inte hade råd till en egen gravplats, bildade en förening som med gemensamma pengar skaffade begravningsplatser och urnegravar. Kristna och judar grävde tunnlar, katakomber, under jorden där de begravde sina döda. De allra fattigaste människorna kremerades och begravdes sedan anonyma i en samgrav. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 84.)

(7) a. Vårt korta liv blir längre genom olyckor

b. Brevis ipsa vita est sed malis fit longior (PUBLILIUS SYRUS enl. LSOC: 104)

Publilius Syrus (ca 85-43 f.Kr.) var en uppburen mimförfattare av syrisk härkomst. Den samling av maximer, som går under hans namn, innehåller troligen också annat gods än hans eget. (Bendz & Guterman 1968: 102-103.) När människan drabbas av en svår motgång känns det som om tiden står still, och man börjar gå igenom alla händelser som har hänt tidigare. Detta leder oftast till att man börjar värdera livet och speciellt de bra händelserna mera, och då känns det som om livet förlängs.

- (8) a. Att segla är nödvändigt, att leva är icke nödvändigt
 b. Navigare necesse est, vivere non est necesse (PLUTARCHUS, Vita Pompei 50 enl. LSOC: 54)

Plutarchus (ca 45-125 e.Kr.) var en essäist som skrev om kulturfrågor och moralfilosofiska ämnen (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 164). Han har bevarat Pompeius yttrande, som är det enda bevarade bonmot av Caesars motståndare i det inbördeskrig som fick sitt slut vid republikens undergång och Caesars diktatur (Bendz & Guterman 1968: 54-55). Plutarchus skriver att Pompeius har sagt detta till några skeppare, som vid ett stormigt väder hesiterade inför en viktig spannmålstransport till Rom (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 296). Italien var inte självsörjande i fråga om spannmål, trots den bördiga jorden, och därför importerades det från andra länder (Söderström 1970: 108). Ordspråket innehåller den retoriska figuren *conduplicatio*, vilket innebär att man upprepar ett eller flera ord (Bergh 1994: 123). Här upprepas orden *necesse est - est necesse*. Ordspråket kan tolkas så att det finns några saker i livet som är viktigare än själva livet, och ibland måste man offra sig själv för att uppnå något viktigt. Man skulle kunna säga att t.ex. brandmän har godtagit detta tänkesätt för deras arbete är ju riskabelt och livsfarligt. Senare har Hansabundet använt yttrandet som sitt devis (Holm 1973: 275).

- (9) a. Den gudarna älska dör ung
 b. Quem di diligunt adolescens moritur (PLAUTUS, Bacchides IV. 7, 18, enl. Holm 1973: 109)

Plautus har tagit ordspråket efter motsvarande grekiska uttryck av Menandros (Holm 1973: 109). Det är inte lätt att förstå varför vissa människor lever ett så kort liv och dör väldigt unga. Det är lättare för de anhöriga att tänka, att gudarna älskade denna person så mycket att de inte ville låta henne mäta motgångar på jorden.

- (10) a. Dagen är bestämd för var och en
 b. Stat sua cuique dies; breve et irreparabile tempus omnibus est vitae (VERGILIUS, Aeneis 10, 467 enl. Holm 1973: 46)

I sin helhet lyder det latinska uttrycket "Vet, för envar är dagen bestämd och levnadens tid är oåterkalleligt kort" (Bendz & Guterman 1968: 137). Ordspråket betyder alltså att ingen kan genom goda gärningar eller mutor åt gudarna förlänga sin livstid. Människans livstid är alltså fastställd redan när man föds, och man dör alltså när tiden är slut.

(11) a. Icke helt och hållet skall jag dö

b. Non omnis moriar (HORATIUS, Ode III. 30, 6 enl. Holm 1973: 57)

Quintus Horatius Flaccus (65-8 f.Kr.) var en mycket mångsidig författare, som skrev smädedikter, satirer, kåserier, oden, kantater och brev. Han och Vergilius var de två anmärkningsvärda representanterna av poesins gyllene tid, dvs. Augustus' regeringstid. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 172-174.) Horatius skrev denna mening med tanke på att hans verk skulle leva kvar efter hans död och generationerna efter hans egen tid skulle lära känna honom på detta sätt (Holm 1973: 57).

(12) a. Dö av skratt

b. Risu omnes emoriri (TERENTIUS, Eun. 432 enl. Holm, 1973: 285)

Ordvalet som Terentius har använt är bekant för oss även nuförtiden. Om man skrattar länge riktigt hjärtligt är det svårt att samtidigt andas och då kan det kännas som om man kan dö av luftbrist. Ordspråket är formulerat av två element som man sällan kombinerar, eftersom de på sätt och vis är varandras motsatser. Man kan säga att ordspråket är en form av antites, som är en retorisk figur som låter motsatser komma till uttryck (Bergh 1994: 138).

(13) a. Samma natt väntar ju oss alla

b. Omnes una manet nox (HORATIUS, Carmina 1, 28, 15 enl. LSOC: 152)

Horatius yttrande syftar på det faktum att vi alla dör någon dag, oberoende av hur vi har levt vårt liv. På grund av detta yttrande kan vi anta att Horatius antingen inte trodde på det tillkommande livet, eller så trodde han på det, men tänkte att alla som dör hamnar på samma ställe.

(14) a. Hell dig, kejsare, de som gå till döden hälsa dig

b. Ave imperator, morituri te salutant (SUETONIUS, Claudius 21, 6 enl. LSOC: 316)

Med dessa ord hälsare gladiatorerna på kejsaren, när de tågade in på amfiteaterns arena (Holm 1973: 119). Den romerska amfiteatern var av elliptisk form och föreställningarna var antingen gladiatorspel eller djurhetsningar. Vid gladiatorspelen kämpade gladiatorerna, som var krigsfångar, dödsdömda förbrytare eller slavar, mot varandra. Vid djurhetsningarna kämpade vilda djur med varandra eller med människor. (Söderström 1970: 91.) Kejsar Claudius, som Suetonius bok berättar om, var så förtjust i denna form av underhållning, att han anlände till amfiteatern redan före soluppgången, och t.o.m. hoppade över lunchen så att han inte gick miste om någonting (Carcopino 1980: 286).

(15) a. En kejsare skall dö stående

b. Imperatorem stantem mori oportet (SUETONIUS, Vespanianus 24 enl. Holm 1973: 155)

Enligt Suetonius var dessa ord kejsar Vespanianus sista ord, när han döende försökte resa sig från sjuklägret (Holm 1973: 155). Vespanius var en flärdlös och välvillig man, som personligen fick handeln och näringslivet att blomstra. Han insjuknade när han var nästan 70 år gammal och sin sista levnadstid tillbringade han i sin födelsestad. Fast han var tvungen att ligga till sängs, skötte han de kejsarliga plikterna. Han förlorade inte heller sitt sinne för humor och han t.o.m. skojade om döden som närmade sig. (Henrikson 1993: 746-748.)

(16) a. Arvingens tårar är blott ett maskerat skratt

b. Heredis fletus sub persona risus est (PUBLILIUS SYRUS enl. LSOC: 104)

I den romerska familjen betraktades fadern som familjens överhuvud och oinskränkt herre över sina avkomma, vilket betydde att fadern t.o.m. hade rätt att döda sina barn. Han förfogade även över familjemedlemmarnas egendom. (Söderström 1970: 100.) Alla dessa faktorer gör det lätt att förstå att åtminstone faderns död var på sätt och vis en förfrielse för familjemedlemmarna. Mera allmänt kan man tolka ordspråket så att det syftar på arvet, alltså tänker arvingarna på alla saker och pengarna de ska ärva.

(17) a. Den sörjer uppriktigt, som sörjer utan vittnen

b. Ille dolet vere, qui sine teste dolet (MARTIALIS, Epigrammaton liber1, 33, 4 enl. LSOC: 278)

Marcus Valerius Martialis (ca 40-104 e.Kr.) knöt förbindelser med hovet genom att smickra kejsar Domitianus. Han specialiserade sig på det satiriska epigrammet och det är han som har befäst begreppet epigram och dess innehåll. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 176.) Under antiken ansågs mängden av tårar vara ett tecken på hur stor sorgen var. På begravningar hade man lejde gråteskor, som grät för den dödes skull (Kodin tietokeskus 1988: 631). Ordspråket innehåller den retoriska figuren *conduplicatio*, alltså upprepar man verbformen *dolet* (Bergh 1994: 123). Ordspråket betyder helt enkelt att den som sörjer även när hon är ensam, sörjer på riktigt, medan den som sörjer endast när andra är närvarande gråter krokodiltårar.

7.4. Om arbete och nöjen

I Rom fanns det redan från början flera olika slags yrken och genom etruskiskt och grekiskt inflytande uppkom allt flera yrken. Med tiden uppstod en vittgående specialisering inom de olika yrkena och därför koncentrerade sig arbetare och verkstäder på tillverkning av en viss gren inom yrket, t.ex. av läderarbetarna tillverkade somliga remmar, andra seldon för hästar och dragdjur, andra åter tält och ladersäckar. Hantverkarna och med dem likställda yrkesutövare brukade sammansluta sig till kollegier, som kan betraktas som fackföreningar. Redan under tredje århundradet f.Kr. kan man tala om en industri i Rom, som arbetade mest för stadens och den kringliggande landsbygdens behov. (Söderström 1970: 105-107.) Man har kunnat identifiera över 150 olika yrkeskårar. Arbetarnas bostäder bildade inte en egen stadsdel, såsom det ofta är i nutidens städer, utan de hade splittrats runtomkring i staden. De flesta arbetarna var män, eftersom kvinnorna ansåg det vara skamligt att utöva något yrke. Det var också männen som handlade matvarorna. Arbetsdagen varade 6-7 timmar och arbetarna hade rikligt med fritid på eftermiddagen, eftersom arbetet började redan tidigt på morgonen (Carcopino 1980: 216, 219-220).

(18) a. Sådan herre, sådan dräng

b. Qualis dominus, talis et servus (PETRONIUS, Sat. 58, 4 enl. LSOC: 232)

Petronius (d.66 e.Kr.) odlar i sin roman *Saturae*, varav endast vissa delar har bevarats, den s.k. menippeiska satirformen, som kännetecknas av blandningen av vers och prosa. Petronius var Neros smakdomare, men föll senare i onåd hos Nero och tvingades till självmord. (Bendz & Guterman 1968: 230-231.) Ordet *servus* betyder egentligen 'slav' och det syftar på slaveriet som den romerska staten betraktade som en nödvändighet. Det arbete, som i nutida hem eller jordbruk förrättas av betalda tjänare t.ex. drängar, utfördes på den tiden av slavar. Slaven ansågs mera som ett arbetsdjur än en människa och hans herre bestämde om hans öde. (Söderström 1970: 100.) Ordspråket säger att de som andra ser upp på, på grund av t.ex. makt eller skönhet, är alltid rollmodeller för andra. Det som förebilden gör upprepas av andra, t.ex. om herren är slarvig och lat ska han inte vänta sig att drängen är ordentlig och flitig. Sådan här imitation sker ofta omedvetet och det är en väsentlig del av vårt liv redan när vi som små barn tar intryck av våra föräldrar och andra vuxna.

(19) a. Arbetet sjuder

b. *Fervet opus* (VERGILIUS, *Georgica* 4, 167 enl. LSOC: 126)

I sitt verk syftar Vergilius med denna mening på binas liv (Holm 1973: 17). Bina är ju flitiga arbetare, som samlar nektar och förändrar det till honung; deras liv präglas alltså av denna aktivitet. Ordspråket används numera mera allmänt om all slags arbete. Ordspråket förekommer också senare i Vergilius verk "*Aeneis*" (1, 434) (Bendz & Guterman 1968: 126).

(20) a. Skomakare, bliv vid din läst

b. *Ne sutor supra crepidam* (PLINIUS, *Historia naturalis* 35, 85 enl. LSOC: 266)

Plinius Maior (23-79 e.Kr.) innehade flera viktiga administrativa poster och som amiral drevs han av mänsklig hjälpsvilja och vetenskaplig nyfikenhet till Vesuvius när vulkanutbrottet hade börjat. Där kvävdes han av svavelångorna. Hans enda bevarade verk *Naturalis historia* innehåller intressanta utvecklingar om konstens historia och av sådana här historier har t.ex. det här ordspråket uppkommit. (Bendz & Guterman 1968: 264-265.) Det latinska uttrycket betyder ordagrant 'skomakaren ej över sandalen' och har kommit efter berättelsen om den grekiska målaren Apelles som erkände en skomakares kritik om en sandal på en av hans figurer och ändrade på sitt arbete. Men när sedan skomakaren också kritiserade på andra detaljer i hans arbete blev han arg och så uttalade han dessa ord som sedan har blivit ett

ordspråk. (Holm 1973: 285.) Nuförtiden används det när man inte vill att någon som inte har kunskap i saken ska lägga sig i.

(21) a. Handen från tavlan

b. Manum de tabula (tollere) (PLINIUS, *Naturalis historia* 35 o. 36, 10 enl. Holm 1973: 115)

Plinius berättar om den grekiske målaren Apelles, som kritiserade en konstnär för att han aldrig kunde sluta göra förändringar till tavlan och betrakta den som färdig (Holm 1973: 115). Nuförtiden används ordspråket mera allmänt i betydelsen att man har sysslat tillräckligt med någonting, att det är tid att sluta arbetet.

(22) a. Friskt vågat, hälften vunnet

b. Dimidium facti qui coepit, habet (HORATIUS, *Epist.* I. 2, 40 enl. Holm 1973: 133)

Ordagrant betyder det latinska uttrycket "den som har börjat, har gjort hälften". Redan Plato (Lagar 6, 753) har på grekiska uttryckt samma tanke. (Holm 1973: 133.) Ordspråket betyder att det svåraste när man gör någonting är att börja. När man sedan äntligen har påtagit arbetet går det nästan som en dans. Var och en känner säkert igen situationen, där man uppskjuter något arbete och när man till slut är tvungen att ta itu med det känns det lätt, och man undrar varför man inte har börjat med det redan tidigare. Yttrandet hittas senare hos Ausonius (*Epigrammata* 15 (81)) (Bendz & Guterman 1968: 332). Det svenska ordspråket används också i form "Väl börjat, hälften vunnet" (Holm 1973: 43).

Till en början var de romerska spelen kulthandlingar som anordnades av präster, men med tiden försvagades den religiösa betydelsen och de började anordnas av ediler och andra ämbetsmän. Under kejsartiden bekostade kejsaren själv dessa dyrbara skådespel. (Söderström 1970: 88.) Under kejsartiden firade man under året sammanlagt 22 stadigvarande helgdagar, 45 *feriae publicae* -dagar då man hade offentliga fester i vilka förfädernas ritualer genomgicks, 12 fristående festspel och många dagars spel som sammanlagt varade 103 dagar; alltså var mer än hälften av årets dagar vedertagna festdagar och dessutom anordnades varje år flera andra fester. Senare var festernas ändamål att hålla invånarna nöjda och sysselsatta, i riket fanns nämligen 150000 arbetslösa och dessutom hade hantverkarna fritid varje

eftermiddag. (Carcopino 1980: 240-246.) Spelen kan indelas i circeniska, sceniska och amfiteatraliska. Kårsvennerna i cirkusspelen var vanligen slavar eller frigivna och de hade stora inkomster. De sceniska spelen hölls på teatrar, där man gav dramatiska föreställningar. På romerska amfiteatrar kämpade gladiatorerna antingen mot djur eller mot varandra. (Söderström 1970: 88-91.)

(23) a. Omväxling förnöjer

b. Variatio delectat (CICERO, De natura deorum 1, 22 enl. LSOC: 70)

Yttrandet som bildar grunden för ordspråket är egentligen en fråga "Behövde han kanske roa sig med omväxling?". Denna fråga har sedan förändrats och formats till ett påstående. (Bendz & Guterman 1968: 70-71). Ordspråket betyder att människan blir avtrubbad om allting alltid sker på samma sätt och i samma ordning, omväxling betyder att någonting nytt händer och då blir människan aktiv och alla sinnena är skarpa. Människan behöver alltså någon slags omväxling för att inte bli passiv.

(24) a. Bröd och skådespel

b. Panem et circenses (IUVENALIS, Saturae 10, 78 enl. LSOC: 312)

Decimus Iunius Iuvenalis (ca 55-130 e.Kr.) representerar samhällssatir som präglas av personlig bitterhet. Hans produktion består av 16 hexameterdikter. Den romerska satiren har hos Iuvenalis etablerats som den smädedikt vi känner till. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 176-177.) De många krigen hade försummat jordbruket och många bönder var tvungna att sälja sina jordbruk. Denna fattiga, egendomslösa samhällsklassen flyttade sedan till staden Rom, vars folkmängd på grund av detta tillväxte enormt. (Söderström 1970: 13.) Invånarna fick spannmål av riket så att de inte behövde svälta, men eftersom de också krävde sysselsättning anordnade staden även cirkusspel. På det här viset upprätthölls folkgunsten i staden. (Holm 1973: 38.) Numera används ordspråket när man vid sidan av arbetet, vilket medför mat, nöjer sig. När vissa nöjen anordnas kan en del människor tänka att de är onödiga och säga "Bröd och skådespel", vilket då har en pejorativ nyans. Betydelsen har alltså till någon grad förändrats från den ursprungliga.

- (25) a. Det är skönt att någon gång (vid ett lämpligt tillfälle) slå sig lös
 b. Dulce est desipere in loco (HORATIUS, Ode IV. 12, 28 enl. Holm 1973: 49)

Ordspråket säger att när man har gjort sitt arbete ordentligt kan man slå sig lös, då fungerar det som en avstressningsmetod och man kan samla nya krafter. Men om man slår lös då man grubblar på arbetet eller om man har andra problem, slår man ofta sig lite för lös och resultatet är att problemen fortfarande existerar och dessutom har man dåligt samvete.

- (26) a. Kvinnorna kommer för att se men också för att själva bli sedda
 b. Spectatum veniunt, veniunt spectentur ut ipsae (OVIDIUS, Ars Amandi 1, 99 enl. LSOC: 200)

Publius Ovidius Naso (43 f.Kr.-ca 17 e.Kr.) började sin produktion med att skriva kärlekselegier, i vilka han medger jämbördigheten mellan män och kvinnor. Hans huvudverk *Metamorphoses* består av 15 korta epos. Ovidius var Roms mest framstående versvirtuos, vars huvudmål var att skänka sina läsare njutning. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 175.) Den retoriska figuren klimax har här använts för att åstadkomma ett visst raffinemang (Bergh 1994: 120). Ovidius har alltså upprepat ordet *veniunt* innan han har gått över till det följande ordet. Ordspråket syftar på teaterpjäser, gladiatorkamper och alla de andra nöjesformer som romarna hade. Dessa föreställningar motsvarade våra diskon och pubar, och de var nästan de enda ställena där kvinnor och män kunde träffas. Därför gjorde sig kvinnorna så fina som möjligt och stämningen på nöjesplatserna var alltid hektisk.

- (27) a. För (l. förena) nytta och nöje, förena det nyttiga med det nöjsamma
 b. Omne tulit punctum qui miscuit *utile dulci* (HORATIUS, De arte poetica 343 enl. Holm 1973: 226)

Det latinska yttrandet lyder i sin helhet "allas röster får den som förenar (blandar) det nyttiga med det nöjsamma" (Holm 1973: 226). Det nyttiga behöver alltså inte alltid vara tråkigt för man kan med små förändringar göra det roligt. T.ex. kan grammatikundervisningen bli mycket intressantare om man i stället för regler använder bilder eller spel, för då vet eleverna till en början inte ens att det är fråga om grammatik. Dessutom har man en helt annan inställning till nyttiga saker om de är nöjsamma, motivationen är ofta bättre då.

(28) a. Pengar luktar inte

b. Non olet (CICERO, Orator 45, 154 enl. Holm 1973: 242)

Uttrycket förekommer redan hos Cicero, men det är av Suetonius (Vespasianus 23, 3) anekdot om kejsar Vespanius som har gjort det till ett känt ordspråk. Vespanius hade lagt skatt på bekvämlighetsinrättningarna i Rom, vilket hans son Titus förebrådde honom för. Då tog Vespanius ett guldmynt från den inbetalda skatten och höll det under näsan på sonen och frågade om det luktade. Då svarade sonen att det inte luktade, och av detta svar har ordspråket kommit till. (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 348.)

(29) a. Mången får för mycket, men ingen får nog

b. Fortuna multis dat nimis, nulli satis (MARTIALIS 12, 10 enl. Holm 1973: 223)

Ordspråket syftar på gudinnan Fortuna och det betyder att många människor får mera än de behöver, men de är ändå inte nöjda. Ett bra exempel på ett sådant fall är människor som tjänar mera pengar än de hinner använda och ändå vill de ha hela tiden mera, situationen är likadan år efter år för de är aldrig nöjda på den dåvarande situationen.

(30) a. Ingen dansar nykter, såvida han inte är vansinnig

b. Nemo enim fere saltat solubrius, nisi forte insanit (CICERO, Pro Murena 13 enl. LSOC: 58)

Under antiken ansågs i Rom att dansandet var olämpligt för andra invånare än yrkesdansare, som var av lägre status (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 297). Nuförtiden är det normalt att alla som vill har lov att dansa, eftersom det är ett sätt att nöja sig och människor går till särskilda dansplatser för att få göra det. Ordspråket har alltså förlorat sitt sanningsvärde och används därför kanske enbart i pejorativ betydelse av personer som inte själva tycker om att dansa.

7.5. Om krig och nöd

Varje romersk medborgare var till omkring år 100 f.Kr. underkastad allmän värnplikt. Befriade från krigstjänst var slavar, frigivna, civila tjänstemän, de flesta av prästerna och sådana medborgare, som inte hade tillräcklig förmögenhet eller som led av kroppsligt lyte eller sjukdom. Efter reformen förvandlades medborgarhären till en yrkesarmé och när det romerska riket utvidgades framstod en förbundshär, som bestod av trupper från italiska bundsförvanter. Men sedan Italiens invånare fick romersk medborgarrätt, upphörde förbundshären att existera och trupperna ingick i de romerska legionerna. Armén hade även hjälptrupper från folk som saknade romersk medborgarrätt. Högste befälhavare var under konungatiden konungen, under republikens tid en konsul, en pretor eller vid behov en diktator, och under kejsartiden kejsaren. Vapnen var enligt vår uppfattning tämligen primitiva; armén använde bl.a. hjälm, pansar, sköld, svärd och kastspjut. Artilleriet bestod av kastmaskiner. De romerska krigsfartygen var långa och smala och de framdrevs med åror, ibland även med segel. (Söderström 1970: 55-58, 60, 63.)

(31) a. När vapnen talar, tiger lagarna

b. Silent leges inter arma (CICERO, Pro Milone 4, 10 enl. LSOC: 62)

Det svenska ordspråket kan även ha formen "Bland vapnen tiger lagarna" eller "Under krig tiger lagarna" (Holm 1973: 347). Ordspråket betyder att när kriget är på gång är det ingen som bryr sig om lagarna, de upphör alltså att fungera. Ordspråket bevisar sig ha rätt när man tänker t.ex. på andra världskriget och på de grymheterna nazerna gjorde till judarna, de hade säkert inte någon lag som legitimerade gärningarna. Man behöver inte ens gå så långt tillbaka i tiden, även idag döms människor i krigsdomstolen för grymma och illegala gärningar, t.ex. i Bosnien.

(32) a. En fiendes lik luktar alltid gott

b. Optime olere occisum hostem (SUETONIUS, Vitellius 10 enl. Holm 1973: 74)

Suetonius (ca 69-140 e.Kr.) var kejsar Hadrianus kanslichef (Antiikin kulttuuriperintö 1981: 179). Som historiker är han väl förtrogen med hovskvallret men också med väldokumenterade biografiska detaljer, eftersom han hade tillgång till det kejsarliga arkivet

(Bendz & Guterman 1968: 315). Ordspråket har kommit till av kejsar Vitellius då han yttrade dessa ord till sin officerare när denne vek tillbaka för likstanken efter slaget vid Bedriacum år 69 (Holm 1973: 74).

(33) a. Man skall ta lärdom även av sin fiende

b. Fas est et ab hoste doceri (OVIDIUS, Metamorf. 4, 428 enl. Holm 1973: 74)

Ordspråket råder att man bör betrakta alla människor omkring sig, även sina fiender. När man betraktar andra människor, lär man sig nya saker om deras beteende och man kan lära sig att förutsäga deras sätt att reagera på olika saker. Dessutom kan man lära känna till deras svagheter, vilket man kan, om det behövs, utnyttja till sin egen fördel.

(34) a. Jag kom, såg och segrade

b. Veni, vidi, vici (CAESAR, Ibid. 37, 2 enl. LSOC: 86)

Caesar (ca 100-44 f.Kr.) var inte enbart fältherre och politiker utan också en utmärkt prosaförfattare (Antiikin kirjallisuushistoria 1981: 169). Hans egna mest kända yttranden kommer inte från hans författarskap utan från muntliga uttryck; han var nämligen också en stor talare. (Bendz & Guterman 1968: 85). Dessa ord använde Caesar när han skrev till sin vän Amintius, som var i Rom, och berättade om sin hastiga seger vid Zela år 47 f.Kr.. Även Plutarchus har i sin bok Caesar berättat om denna händelse. (Holm 1980: 86.) Yttrandet är ett exempel på den retoriska figuren brevitatis, som innebär att man uttrycker en tanke genom att använda så få ord som möjligt. (Bergh 1994: 147.) Nuförtiden kan ordspråket användas t.ex. om någon deltar senare än andra i en problemlösningssituation och direkt löser problemet, som alltså de andra redan länge har funderat på. Då kan denna personen nonchalant yttra de här orden.

(35) a. Tärningen är kastad

b. Alea iacta est (PLUTARCHUS, Caesar 32, Suetonius, Caesar 32 enl. Holm 1973: 339)

Både Plutarchus och Suetonius har nämnt detta yttrande i sin bok om Caesar. Han var befälhavare i Gallien år 49 f.Kr. och i strid mot sina instruktioner gick han över gränsfloden

Rubicon med sin här för att tåga mot Rom och strida mot Pompeius. Denna händelse var början till det andra medborgarkriget. Uttrycket är ett citat från grekiska pjäsförfattaren Menandros. (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 19). Caesar lär ha uttalat yttrandet i den grekiska, ursprungliga formen (Holm 1973: 339). Ordspråket betyder att det första steget har tagits och det enda man kan göra är att vänta och se hurdana följderna blir.

(36) a. Hannibal framför portarna

b. Hannibal ad (ante) portas (CICERO, Philippica 1, 11 enl. LSOC: 62)

Ordspråket hittas även senare i samma form hos Titus Livius (Ab urbe condita 23, 16, 2). Den kartagiske fältherren Hannibal tågade med sin här över Alperna in i Italien och vann romarna vid Cannae år 216 e.Kr.. På grund av denna seger hade han fått Rom att darra, eftersom han nu stod framför stadens portar. Men han vågade inte anfälla Rom utan gick med sin här i vinterkvarter. (Söderström 1970: 9-10.) Med tiden har ordspråket börjat användas som beteckning för omedelbar fara (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 90).

(37) a. Om du vill fred, så bered dig för krig

b. Qui desiderat pacem, praeparet bellum (VEGETIUS, Epitoma rei militaris 3, praefatio enl. LSOC: 342)

Vegetius (ca 400) är en författare som under sitt liv skrev två böcker. Ordspråket lyder i sin helhet "Den, som önskar fred, må förbereda sig för krig" och även det latinska uttrycket har förkortats i bruk till "Si vis pacem, para bellum", ur vilken det svenska ordspråket har fått sin form. (Bendz & Guterman 1968: 342-343.) Yttrandet betyder att om man vill ha fred ska man skaffa en stor vapenarsenal; det orsakar nämligen att också fiendena gör likadant. Till slut har alla partier så mycket vapen att ett eventuellt krig skulle vara aldeles för destruktivt. Ordspråket har också den ironiska nyansen att fred aldrig varar evigt, oberoende av hur fredsvänlig du själv är, och därför måste man alltid vara medveten om krigsfara. Överdriven fredlighet kan dessutom tolkas som svaghet.

(38) a. Krig är lätt att börja men svårt att sluta

b. Omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere (SALLUSTIUS, Iugurtha 83 enl. Holm 1973: 167)

Sallustius (86-35 e.Kr.) behandlar i sina två monografier händelser i ett filosofisk-politiskt ljus och ser i dem en utveckling mot förfall. Hans dynamiska och skarpa stil återspeglar effektivt händelserna under en orolig tidsperiod. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 170.) Kriget mot Iugurtha, som var brorsonen till kungen av Numidia, tog plats i Afrika. Kriget präglades av ränkspel och korruption, och det slutade så att Iugurtha formellt överlämnade sig utan krav, men i verkligheten fick han behålla sitt rike och sin makt. (Henrikson 1993: 528-529.) Ordspråket betyder att alla, även de fega, kan börja ett krig, men det behövs en segrare som kan sluta det.

(39) a. För övrigt anser jag att Kartago bör förstöras

b. Praeterea (Ceterum) censeo Carthaginem esse delendam (PLUTARCHUS, Cato maior 27 enl. LSOC: 34)

Med dessa ord avslutade Marcus Portius Cato, som var känd för sin fientliga inställning till Kartago, alla sina tal i senaten (Söderström 1970: 32). Han var medlem i den romeska delegationen som år 157 f.Kr. besökte Kartago. Då märkte han att staden hade återhämtat sig från nederlaget som den led i det andra puniska kriget, där även Cato själv stred. Efter denna resa begärde han envist att Kartago skulle förstöras helt och hållet. Till slut drev han sin vilja igenom; det tredje puniska kriget började 149 f.Kr.. Tyvärr hann Cato dö innan kriget slutade. (Kallela & Oksala & Paananen & Palmén 1992: 83.)

(40) a. I nöden prövas vännen

b. Amicus certus in re incerta cernitur (ENNIUS, Ex incertis libris enl. LSOC: 28)

Ennius (239-169 f.Kr.) producerade mycket under sin livstid och det var han som införde den homeriska stilen och versmåttet hexameter i latinet. Hans epos *Annales* var nationaleposet tills Vergilius verk undanträngde den. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 166.) Det latinska yttrandet betyder ordagrant "I kritiskt läge prövas vännens trofasthet". Ordspråket har citerats av Cicero (*De amicitia* 64) och i en lite annan form av Petronius (*Saturae* 61, 9) (Bendz & Guterman 1968: 28-29, 232-233.) När allt går bra i livet får man ofta många vänner, men när livet försvåras, t.ex. på grund av en sjukdom, försvinner de flesta av dessa vänner. De som stannar kvar och hjälper dig är dina riktiga vänner.

- (41) a. Du är i fara själv, när det brinner i väggen hos grannen
 b. Nam tua res agitur, paries cum proximus ardet (HORATIUS, Epistulae I. 18, 84 enl. LSOC: 170)

Eftersom landområdet i staden Rom var begränsat, började man bygga allt högre hus. Som byggnadsmaterial användes både tegel och träd, och för att spara rum byggdes höghusen alldeles för smala jämfört med deras höjd. Detta tillsammans med trånga gator bildade en stor fara när en olycka hände. Eldsvådor hände ofta och de spred sig ofta på ett stort område, eftersom det fanns bara lite vatten om alls i övervåningarna. (Carcopino 1980: 40, 46-47, 49.) Ordspråket kan alltså tolkas ordagrant så att en eldsvåda utgör en fara även för dig själv. Man kan också tolka det mera allmänt så att du borde ta hand om dina vänner och släktingar för deras olycka är på sätt och vis även din olycka.

- (42) a. Frukten gav fötterna vingar
 b. Pedibus timor addidit alas (VERGILIUS, Aeneis 8, 224 enl. LSOC: 134)

Publius Vergilius Maro (70-19 f.Kr.) gjorde sin första publikation Bucolica, som består av herdedikter under åren 42-39 f.Kr.. Hexameterepoksen Georgica är aktuell även för oss, eftersom den kungör att naturen och människan har ödesgemenskap. Under sina sista 10 levnadsår gjorde han eposet Roma, sitt huvudverk. Tyvärr hann han dö innan boken var färdig och trots hans begäran att den skulle brännas publicerades den. Boken blev Roms nationalepos och en av de viktigaste skolböckerna. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 172-173.) Ordspråket betyder att när man är ordentligt rädd får man extra styrka och nya krafter, och man kan göra saker som i vanligt fall skulle vara helt omöjliga.

- (43) a. Vreden är ett kort raseri
 b. Ira furor brevis est (HORATIUS, Epistulae I, 2, 62 enl. LSOC: 166)

När man får ett vredesutbrott är man ofta så ursinnig att man inte tänker på vad man gör. Då sker ibland sådana saker som man efteråt ångrar, men som man inte längre kan förändra. Vreden kan således i vissa fall jämföras med vansinnet.

(44) a. Frukta danaerna

- b. Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes (VERGILIUS, Aeneis 2, 48 enl.
LSOC: 128)

Ordspråket härstammar från kriget i Troja, där grekerna använde Odysseus berömda krigslist om trädhästen, som rymde hundra beväpnade män (Henrikson 1993: 387). Orden yttrades av prästen Laokoon (Holm 1973: 47). Han varnade trojanerna och rådde dem att omedelbart bränna trädhästen. Kort efter detta dödades prästen av två enorma sjöormar och trojanerna tolkade detta som gudarnas straff för att de inte litade på grekerna. På så vis kom grekerna in i staden och lyckades överraska trojanerna. (Henrikson 1993: 388-389.) Grekerna kallades vid den tiden för danaer (Holm 1973: 47). Det latinska yttrandet är i sin helhet "Grekerna ständigt jag räds, om också de komma med gåvor" (Bendz & Guterman 1968: 129). Numera kan ordspråket tolkas så att man bör misstänka något ont, när fienden kommer med gåvor, dvs. man ska aldrig lita på sin fiende.

(45) a. Snar hjälp är dubbel hjälp

- b. Inopi beneficium bis dat qui dat celeriter (PUBLILIUS SYRUS 235 enl. Holm 1973: 55)

Egentligen betyder det latinska yttrandet "Den som ger den fattige fort, ger dubbelt" (Holm 1973: 55). T.ex. när industriländerna hjälper u-länderna, kan man säga att hjälpen är dubbel. Ordspråket syftar således dels på det att om man hjälper omedelbart när hjälp behövs, hinner situationen inte bli värre, och dels på det att man hjälper de som verkligen behöver hjälp och inte de som klarar sig bra även utan hjälp, som alltså egentligen inte på riktigt är i nöd.

7.6. Om kunskap och rättedom

Till en början var skolväsendet avsedd endast för pojkar, flickorna stannade i hemmet och lärde sig husliga göromål ända till giftermålet. Senare eftersträvade bättre familjer att även flickorna fick gå i skolan och lära sig skriva, läsa och räkna. (Söderström 1970: 103). Det var moderns ansvar att uppfostra barnet när det var litet, men senare var ansvaret skolans (Carcopino 1980: 131). Skolorna i Rom var under den klassiska tiden privata företag, som finansierades genom skolavgifter. I dessa skolor fanns barn, vars föräldrar var fattiga.

Förmögna föräldrar brukade anställa en privatlärare, som var ansvarig för uppfostrandet. Denna var antingen en slav som tillhörde familjen, eller en frigiven sådan. (Söderström 1970: 102.) Barnen började skolgången i *ludus litterarum*, elementarskolan, där läraren mekaniskt lärde dem att läsa, skriva och räkna. Därefter fortsatte utbildningen i *ludus grammatici*, var barnen var av skildrande ålder beroende av deras kunskaper och föräldrarnas förmögenhet. (Carcopino 1980: 133, 138.) I denna skola skaffade man sig färdighet i muntlig och skriftställning och kännedom av både grekiska och latinska skalders verk. Sedan avslutades den högre utbildningen i en retorskola, där eleverna fick undervisning i talarkonst. Efter denna skolgång följde en högtidig myndighetsförklaring, där ynglingen klädde på sig den manliga togan. Härefter kunde de villiga fortsätta sina studier vid någon grekisk högskola. (Söderström 1970: 102-103.)

(46) a. Övning ger färdighet

b. *Exercitatio artem paravit* (TACITUS, *Germania* 24, 1 enl. Holm 1973: 378)

Publius Cornelius Tacitus (ca 55-117 e.Kr.) är en av Roms största historiker och prosaförfattare. I sina verk använder han en korthuggen rytm och uttänkta stridigheter. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 178.) Hans nuvarande stora aseende beror på återupptäckten av handskrifter till hans verk på 1400-talet. Tacitus bok *Germania* är en något idealiserande skildring av germanernas folkstammar och i den finns också det första omnäandet av svearna (Bendz & Guterman 1968: 291). Ordspråkets betydelse är att ju mera man övar på någon sak, desto bättre lär man sig att behärska det. Alltså sker inläringen bättre genom repetering än utan det.

(47) a. Man lär så länge man lever

b. *Tamdiu discendum est... quamdiu vivas* (SENECA, *Epistulae morales* 76, 3 enl. Holm 1973: 199)

Lucius Annaeus Seneca (c:a 5 f.Kr.-65 e.Kr.) framställer den stoiska praktikens filosofi i sina essäer och dialoger. Han är mest känd för sitt moralfilosofiska författarskap i form av brev. Seneca levde ett spännande liv; han blev bl.a. landsförvisad, han var Neros lärare och senare kejsarens rådgivare. Tyvärr blev han tvungen att begå självmord för han blev inblandad i Pisos konspiration. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 177.) Det latinska yttrandet betyder

ordagrant "Man bör lära, så länge man är okunnig - om vi vill tro ordspråket, så länge man lever". Det är alltså angivet i Senecas text som ordspråk. (Bendz & Guterman 1968: 249.) Enligt Plutarkos (Solon kap.31) har ordspråket kommit efter Solon (Holm 1973: 199). Tanken i ordspråket är alltså att man hela tiden lär sig nya saker och ändå kan man aldrig allt. Vi är således studenter hela vårt liv.

(48) a. Lång är metoden med regler men kort och framgångsrik med exempel

b. Longum est iter per praecepta, breve et efficax per exempla (SENECA, Epist. 6, 5 enl. LSOC: 244)

Exempel underlättar ofta inläringen, eftersom det är lättare att förstå något fenomen om man ser i praktiken hur det hänger ihop. Det tar alltså kortare tid att lära någonting genom exempel än genom att försöka förstå samma sak enbart genom regler. T.ex. är svenskans imperativ lättare för elever att förstå om man berättar att imperativ är den del som är gemensam för infinitivformen och presensformen: hoppa - hoppas -> hoppa! (förutom några undantag), än att börja räkna upp reglerna om hur den bildas i de olika konjugationerna.

(49) a. Vänd ofta griffeln

b. Saepe stilum vertas (HORATIUS, Saturae I. 10, 72 enl. Holm 1973: 362)

Romarna skrev på vaxtavlor med en metallgriffel som var bred i ena ändan för att man skulle kunna glätta ut vaxet med den (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 391). Vaxtavlor bestod av tunna träskivor, överdragna med ett lager vax, som vanligen var svartfärgat. Tavlan hade en upphöjd kant och man kunde binda ihop skrivtavlor med ett snöre. Tavlor användes förutom i skolan också t.ex. för juridiska handlingar och testamenten. Griffeln, som man skrev med, var av ben eller metall, och den var alltså spetsig i ena ändan och avplattad i den andra. (Söderström 1970: 103-104.) Ordspråket betyder alltså att man ska göra många förändringar i texten som man har skrivit. Först när man har bearbetat den om och om igen är den bra, dvs. man ska aldrig lita på att den första versionen är tillräckligt bra.

(50) a. (Vi lära) icke för skolan utan för livet

b. Non scholae sed vitae discimus (SENECA, Epistulae morales 106, 12 enl. Holm 1973: 285)

Ordspråket är en omkastning av Senecas uttryck (Holm 1973: 285). Med detta uttryck framförde Seneca kritik mot ämnesvalet i skolan, eftersom ämnena i skolan under antiken var litterärt betonade och eleverna hade ingen nytta av dem i vardagslivet (Kallela & Paananen & Palmén 1991: 180). Nuförtiden undervisas flera praktiska ämnen i skolan, men fortfarande finns det sådan information som man inte har någon nytta av, t.ex. matematiska formler. Meningen är ju inte att man ska lära sig saker utantill utan att man i stället ska försöka förstå deras betydelse för då har man mera nytta av det också utanför skolan.

(51) a. Lära sig själv genom att lära andra

b. Docendo discimus (SENECA, Epist. 7, 8 enl. Holm 1973: 198)

När man själv vet så mycket om någon sak att man kan undervisa det för andra, tänker man ofta att man inte kan lära mer om saken. Då kan man bli överraskad av att andras idéer kan lära dig något nytt om saken i fråga. Man tänker ofta på saker och ting på ett visst sätt och när någon argumenterar sin synpunkt märker man att saken kan ha flera olika aspekter. På detta sätt kan man lära sig själv samtidigt som man lär andra.

(52) a. Behärska saken (ämnet), så kommer orden av sig själva

b. Rem tene, verba sequentur (IULIUS VICTOR, Ars rhetorica, kap.1 enl. Holm 1973: 25)

Ordspråket är Catos regel för talare (Holm 1973: 25). Det betyder att om man vet tillräckligt mycket om någon sak är det lätt att prata om det. Man behöver alltså inte planera på förhand vad man ska säga, utan man kan låta talet komma av sig själv. Ordspråket används också i den betydelse att man ska hålla fast vid saken som det är fråga om (Holm 1973: 25).

(53) a. Om du hade tegat, hade du förblivit filosof

b. Si tacuisses, philosophus mansisses (BOETHIUS, De consolatione philosophiae 2, 7, 20 enl. Holm 1973: 412)

Anicius Manlius Severinus Boethius (ca 480-524 e.Kr.) var den sista märkvärdiga författaren i antikens Rom. Han var konung Theoderiks förtrogne man i Ravenna, men blev anklagad för landsförräderi och dömdes till döden. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 180.) Ordspråket har utvecklats ur anekdoten av en man som låtsades vara filosof, men som blev avslöjad när han

uttalade några ord (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 412). Satsen innehåller två ord med samma kasusändelse, nämligen *tacuisses* och *mansisses*, och denna retoriska figur kallas för homioptoton (Bergh 1994: 114).

De romerska författarna använde ett grovt papper, papyrus, som tillverkades av ett högt halvgräs genom att klistra remsor av mörgen tvärs över varandra. Flera blad kunde sedan limmas ihop och rullas ihop till en bokrulle, som ofta förvarades i ett fodral. Vid sidan av papyrus användes pergament, som tillverkades av djurskinn. Dessa skinnblad veks på mitten och bands ihop till en bok. Behovet av böcker uppstod genom hellenismens tillträde och de som hade råd skaffade sig ett bibliotek. Det första offentliga biblioteket i Rom anlades år 39 f.Kr.. (Söderström 1970: 104.)

(54) a. Böcker har sina öden

b. (Pro captu lectoris) habent sua fata libelli (TERENTIANUS MAURUS, Carmen heroicum 258 enl. Holm 1973: 33)

Terentianus Maurus (första hälften av 300-talet e.Kr.) verk är detta det enda ordspråk som har blivit bevingad. Den latinska meningen betyder ordagrant "Alltefter läsarens art även böckerna ha sina öden", alltså är det egentligen bara meningens senare hälft som har blivit känd. (Bendz & Guterman 1968: 330-331.) Till en början har ordspråket betytt att det beror på läsarens omdömesförmåga vad som händer med böckerna. Numera kan det tolkas lite mera generellt så att böcker lånas ut, försvinner eller kastas bort och att böcker kan ha väldigt olika öden oberoende av läsaren. Den senare tolkningen har alltså förändrat den ursprungliga betydelsen (Holm 1973: 89).

(55) a. Somliga författarskap prisas, men annat blir läst

b. Laudant illa, sed ista legunt (MARTIALIS 4, 49, 10 enl. LSOC: 278)

Ordspråket betyder att en klassiker är en bok som prisas, men som läses bara för att det tillhör allmänbildningen. Det är helt andra böcker som man läser därför att man är intresserad av den, vilket kanske beror på att klassiker ofta är konstnärliga och kräver därför total koncentration. Det latinska uttrycket innehåller ordet *ista*, som har en pejorativ och föraktfull

nyans. Denna anstrykning har uteslutits från försvenskningen och Martialis egen åsikt om att de böcker som läses är mindre värdefulla kommer inte fram.

Under konungatiden fanns inga skrivna lagar och rättsbestämmelserna gick i arv som muntlig tradition. I början av republikens tid bildades en tiomannaregering, vars bestående lagstiftningsverk blev de tolv tavlornas lagar. Lagarna inristades på tolv koppartavlor, som utställdes offentligen. Då blev det slut med den godtyckliga rättskipningen. Det blev med tiden sed att de högre statsämbetena reserverades för vissa släkter. (Söderström 1970: 29, 38-39.) Vi har ingen information om hur mycket arbete ämbetsmännen i förvaltningverket hade och hur fort de arbetade. Det verkar som om dessa hade en sämre status än affärsmännen och arbetarna, eftersom det redan i de tolv tavlornas lag sades att behandlingen av en sak som hade börjats på förmiddagen kunde fortsätta ända till solnedgången. Romarnas processande blev med tiden en slags hobby och vid början av det andra seklet gavs rättdom överallt på Forum. Brottmål behandlades varje dag, men civilsaker endast under 230 dagar per år. Dessa rättdomar var inte trevliga för myndigheterna eller för tittarna, som fick stå tätt intill varandra för akustiken var usel och bullret var högt på grund av anställda handklappare, som försökte påverka domen. Domarkåren bestod av 180 män och de var delade i fyra kammare. När de alla arbetade med samma fall och var alltså ihop hade *praetor hastarius* ordet, när de var delade talade *decemvir*. (Cacopino 1980: 220-224) Den romerska domstolen har kraftigt påverkat de europeiska rättsystemen (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 221).

(56) a. Högsta rätt är ofta högsta orätt

b. *Ius summum saepe summast malitia* (TERENTIUS, *Heautontimorumenos* 77 enl.

LSOC: 42)

Ordspråket häntyder på det orättvisa rättsystemet som favoriserade förmögna släkter. Ju högre statsämbete, desto rikare var personen som hade posten. Detta orsakade förstås att straffet för samma brott var mildare för förmögna personer än för vanliga arbetare och andra invånare av samma status. Samma ordspråk hittas även senare hos Cicero (*De officiis* I, 19, 33) men i en lite annorlunda form (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 421).

(57) a. När två gör detsamma, är det inte detsamma

b. Duo cum faciunt idem, non est idem (TERENTIUS, Adelphi V. 3, 37 enl. Holm 1973: 50)

Ordspråket syftar på samma sak som föregående ordspråk, dvs. på de orättvisa argumenten som påverkade domerna. Nuförtiden har man åtminstone i de flesta länder ett neutralt och rättvist rättssystem, där alla får jämlika straff för samma brott. Terentius har här använt den retoriska figuren epifor, som innebär att man återkommer till det sista ordet (Bergh 1994: 108). Här upprepas alltså ordet *idem*.

(58) a. Goda lagar föds av dåliga seder

b. Leges bonae ex malis moribus procreantur (MACROBIUS, Saturnalia 3, 17, 10 enl. LSOC: 360)

Ordspråket betyder att de lagar som har uppkommit på grund av någon dålig sed, dvs. lagar som kommer till stånd av behov, är bättre än de som uppkommer på grund av någon tjänstemans idé. Ordspråket har även nu i vår tid bevisat sitt sanningsvärde, t.ex. allemansrätten, som skyddar landsägaren och ger rättigheter åt andra att i viss mån utnyttja naturen. Denna rätt tillkom av behov, eftersom flera missbruk orsakade att landsägarna förbjöd tillgången till sina landsområden, vilket orsakade onödiga tvister.

(59) a. Ju mer fördärvad staten är, dess fler är lagarna

b. Corruptissima re publica plurimae leges (TACITUS, Annales 3, 27 enl. Holm 1973: 180)

Om det inte förekom oordning och olika brott, skulle man inte ha något behov att begränsa medborgarnas rättigheter. Det är just denna synpunkt som Tacitus yttrande syftar på. Romarnas juridiska tänkesätt orsakade att de själva blev offer för sin processlust; hobbyn att tvista svällde till och de offentliga domstolarna fick mera rättegångar än juristerna hann utreda (Carcopino 1980: 222-223).

(60) a. Den ena handen tvättar den andra

b. Manus manum lavat (PETRONIUS 45, 13 enl. LSOC: 232)

Yttrandet har ursprungligen hittats ur en bevarad del av greken Epicharmos arbete. Det latinska ordspråket har hittats förutom hos Petronius också hos Seneca (Apocolocyntosis 9, 5). Ordspråket betyder att den ena skojaran hjälper den andra, dvs. brottslingar hjälper alltid varandra. (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 248.) Enligt Holm (1973: 115) hittas ordspråket även hos Menandros.

(61) a. Tre utgör ett kollegium

b. Tres faciunt collegium (NERATIUS PRISCUS enl. Holm 1973: 329)

Ordspråket är en gammal romersk rättsats, som Neratius Priscus (ca 100 e.Kr.) har yttrat. Det betyder att minst tre personer krävdes för att bilda en förening som hade juridiska rättigheter. (Holm 1973: 329.) Detta är lätt att förstå, eftersom man måste kunna göra ett beslut med röstövertikt som kriterium om man inte annars är eniga.

(62) a. Må även den andra parten höras

b. Audiatur et altera pars (SENECA, Medea 199 enl. Holm 1973: 14)

Ordspråket har framkommit ur en gammal rättsregel, som Seneca har anfört i en kortare formulering (Holm 1973: 14). Den ursprungliga regeln lyder "Den som vill döma, innan andra parten hörts, är icke rättvis, om än domen rättvis blir." (Bendz & Guterman 1968: 255). Ordspråket betyder alltså, att man alltid ska lyssna på båda parterna innan man väljer sida, dvs. beslutar vem som är skyldig.

7.7. Om mat och dryck

Under republikens tid intog de välsituerade romarna tre måltider om dagen; frukosten var vanligen lätt, men lunchen kraftig så att man orkade vänta på middagen, som intogs efter arbetets slut. Många nöjde sig dock med två måltider om dagen. (Söderström 1970: 97.) Under kejsartiden var det vanligt att man bara drack ett glas vatten till frukost och åt mera under lunchen. De som hellre skippade lunchen åt bröd och ost till frukost. Båda dessa måltider var kalla mellanmål och först på kvällen efter badet njöt de *cena*, som bestod av flera olika kalla och varma rätter. Man brukar ofta föreställa sig att romerna var storätare, men i verkligheten åt de nästan ingenting under dagen, men sedan på kvällen vräkte de i sig stora

mängder både mat och vin. (Carcopino 1980: 307-308.) I äldre tid åt romarna sittande, men senare intog de den etruskiska och grekiska seden och åt i liggande ställning. Vid ett gästabud var vanligen tre soffor, som var beklädda med bolstrar, kuddar och överkast, placerade kring ett bord. (Söderström 1970: 97.) Man använde en kniv, olika skedar och tandstickor, men inte gaffel. Romarna åt alltså med fingrarna och sköljde noggrant händerna både före och mellan olika maträtter. (Carcopino 1980: 310.)

(63) a. Hungern är den bästa kryddan

b. Cibi condimentum fames (CICERO, De finibus II. 28, 90 enl. Holm 1973: 130)

Cicero skriver i sin bok "Sokrates lär ha sagt, att hungern är kryddan på maten, törsten på drycken", ordspråket har alltså ursprungligen anförts från Sokrates (Bendz & Guterman 1968: 67). Det ordspråket säger är alltså att när man är riktigt hungrig smakar all mat gott, även om man annars skulle tillsätta kryddor eller salt.

(64) a. Fisken vill simma

b. Pisces natare oportet (PETRONIUS, Saturae 39, 2 enl. LSOC: 230)

Ordspråket föregår i Petronius bok med meningen "Ni får själva se till att vinet smakar.", vilket syftar på situationen då ordspråket kan användas (Bendz & Guterman 1968: 231). Sprit passar alltså till fiskrätter (Holm 1973: 76). När man äter fisk passar det bra enligt seden att skölja munnen med en snaps då och då.

(65) a. I vinet kommer sanningen fram

b. In vino veritas (PLINIUS, Hist. nat. 14, 28 enl. Holm 1973: 354)

Plinius skriver i sin bok "Och man tillskriver redan allmänt vinet sanningssägande", varav ordspråket har bildats (Bendz & Guterman 1968: 267). Den grekiske lyriken Alkaios (omkring 600 f.Kr.) har yttrat samma tanke (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 130). Ordspråket betyder att vin får människor att lätta sitt innersta och berätta saker som de i vanligt fall skulle tåga om.

(66) a. Nu bör (skall) det drickas

b. Nunc est bibendum (HORATIUS, Ode 1, 37 enl. Holm 1973: 54)

Horatius syftar med sitt yttrande på Octavianus seger över Antonius och Kleopatra (Holm 1973: 54). Händelsen tog plats i slutet av republikens tid när romarriket delades och det kom en brytning mellan Octavianus och senaten å ena sidan och Antonius och Kleopatra å den andra. Striden slutade med att Antonius och Kleopatra gjorde självmord och Octavianus stod som segrare. (Söderström 1970: 18-19.) Ett liknande grekiskt uttryck hittas hos Alcaeus (Holm 1973: 54).

7.8. Om tid och ålder

Till en början betecknades året officiellt genom angivande av konsulernas namn eller året *efter Roms grundläggning* (Söderström 1970: 109). Sedan Iulius Caesar kom fram med den julianska kalendern år 46 f.Kr. har tiden grundat på den period som jorden behöver för att gå runt solen (Carcopino 1980: 177). I den äldsta tiden indelade romarna året i tio månader och varje månad hade tre huvuddagar. En romersk vecka omfattade åtta dagar, utgörande tiden mellan två torgdagar, och först efter kristendomens genomförande ersattes den med 7-dagarsveckan. Först i tredje århundradet f.Kr. lärde romarna känna solvisaren och då började de indela dygnet i timmar i stället för att indela dagen i fyra och natten i fyra delar. När man började dela dygnet i timmar gjorde man en skillnad mellan det borgerliga dygnet, som räckte från midnatt till midnatt, och det naturliga dygnet, där gränsen bestämdes av solens upp- och nedgång. Det borgerliga dygnet indelades i 24 lika långa timmar. (Söderström 1970: 109-111.) Romarna fick sin första solklocka år 164 f.Kr. och brevid den placerade de en vattenklocka, som angav tiden på molnigt väder (Carcopino 1980: 180). Till prästernas administrativa uppgifter hörde att ordna den romerska kalendern (Söderström 1970: 79).

(67) a. Den eviga staden

b. Urbs aeterna (TIBULLUS II, 5, 23 enl. Holm 1973: 67)

Tibullus (ca 55-19 f.Kr.) elegier prisar lugnet och kärlekens nöjen. På Rousseaus tid uppskattades han mycket. I hans verk *Corpus Tibullianum* ingår också elegier av två andra

skalder. (Bendz & Guterman 1968: 188-189.) Ordspråket syftar på staden Rom, som romarna ansåg vara evig. De började t.o.m. sin tidsräkning från den tidpunkt då staden grundades. (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 475.)

(68) a. O tider, o seder

b. O tempora, o mores (CICERO, In Catilinam I. 1, 2 enl. Holm 1973: 337)

Ordspråket används av Cicero i hans tal emot Catilina i Roms senat år 63 f.Kr. (Holm 1973: 337). Yttrandet betyder att varje tidsperiod har sina egna seder som prioriteras. Några tidsperioder senare kan dessa seder anses vara oacceptabla, t.ex. niandet var förr i tiden nästan ett måste, men numera njar man ytterst sällan.

(69) a. Bättre sent än aldrig

b. Potius sero quam numquam (LIVIVS 4, 2, 11 enl. LSOC: 182)

Titus Livius (59 f.Kr.-17 e.Kr.) skrev historieverket *Ab urbe condita*, som bestod av 142 böcker varav blott ungefär en fjärdedel har bevarats till oss (Bendz & Guterman 1968: 182-183). Det här jätteverket är Roms nationalhistoria, det är alltså Roms nationalepos på prosaområdet (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 175). Uttrycket används mycket aktivt även idag när någon anländer för sent. Betydelsen är således att det är bättre att ta sig fram lite saktare om det är säkrare även om det betyder att man kommer fram senare än beräknat.

(70) a. Från ägget

b. Ab ovo (HORATIUS, De arte poetica 147 enl. Holm 1973: 369)

Ordspråket betydelse är att man gör någonting från första början (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 10). Horatius prisar i sitt verk Homeros för att han inte började Iliaden ända från Ledas ägg, dvs. med berättelsen om hur Zeus i svangestalt blev fader till Ledas dotter Helena, som senare var anledningen till trojanska kriget (Holm 1973: 369).

(71) a. Njut den flyende dagen

b. Carpe diem (HORATIUS, Ode I. 11, 8 enl. Holm 1973: 46)

Verbet *carpere* betyder egentligen riva, plocka o.dyl. och den bildliga betydelsen är njuta lite åt taget (Streng 1992: 100-101). Ordspråket betyder att man ska leva varje dag som om den vore den sista, man ska alltså varje dag njuta av livet och inte fundera på vad som kommer att hända i framtiden.

(72) a. Jag har förlorat (l.förspillt) en dag

b. *Diem perdidit* (SUETONIUS, Titus 8 enl. Holm 1973: 46)

Enligt Suetonius var kejsar Titus vacker, värdig, behaglig och t.o.m. stark. Titus strävade efter att göra goda saker; t.ex. vände han aldrig bort någon som hade kommit för att be hjälp, och han anordnade gladiatorspelen så att de föll folket i smaken i stället för att göra dem sådana som han själv ville. En dag vid middagsbordet mindes han, att fler timmar hade gått utan att han hade medgivit nådebetygelse åt någon eller förnöjt folket, och då yttrade han orden ifråga. (Henrikson 1993: 748-749.)

(73) a. Göra det gjorda ogjort

b. *Factum est illud: fieri infectum non potest* (PLAUTUS, *Aulularia* 741 enl. LSOC: 18)

Det latinska yttrandet betyder ordagrant "Det är gjort och kan inte göras ogjort" (Bendz & Guterman 1968: 19). Ordspråket betyder att hur mycket man än önskar så kan man inte vrida tiden tillbaka. Man kan alltså aldrig få gjorda saker ogjorda och därför borde man planera noggrant vad man gör och hur man gör det.

(74) a. Ålderdomen är av naturen pratsjuk

b. *Senectus est natura loquacior* (CICERO, *De senectute* 55 enl. LSOC: 74)

Ålderdomen för med sig olika sjukdomar och nya problem som man aldrig har haft förut. Äldre personer diskuterar gärna dessa med andra personer och ibland verkar det nästan som om de tävlar om vem som har mest besvär. Det är dessa skrytande klagomål som ordspråket syftar på.

(75) a. Alla vill bli gamla, men ingen vill vara det

b. Quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti (CICERO, De senectute 2, 4 enl. Holm 1973: 96)

När man är ung önskar man, att man vore äldre så att man hade flera rättigheter och att man själv kunde besluta om saker och ting. När man är i medelåldern önskar man, att man vore ännu äldre så att man fick sluta arbeta och gå i pension. När man sedan är gammal önskar man att man vore ung igen för man känner att kroppen förändras och hälsan försämras när livet närmar sitt slut.

7.9. Om konst och rikedom

Konstens utvecklingen är ända fram till kejsartiden staden Roms konstutveckling. Utvecklingen i det romerska riket kan indelas i fyra perioder. Den tidiga republikens tid är egentligen den etruskiska konstens utveckling. Under den hellenistiska perioden tillägnade sig romarna grekernas konstformer och skapade även några egna konstformer. Kejsartiden gav konsten en ny maktpolitisk betydelse och den romerska konsten spreds också ut i världen. I början av 200-talet började senperioden i den romerska konsten och den utvecklades mot en hierarkisk hovkonst. Senantikens period är full av kontroversiella konstriktningar och karakteriserade på så sätt det romerska riket, som började splittras isär. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 116, 130.)

(76) a. Vilken konstnär förlorar icke världen i mig

b. Qualis artifex pereo (SUETONIUS, Nero 59 enl. Holm 1973: 163)

Enligt Suetonius var detta yttrande kejsar Neros sista ord när han dog år 68 e.Kr. (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 371). I teatern indelades tragedierna i dialoger och resitativa, som man utförde genom att sjunga (Carcopino 1983: 262). Eftersom Nero älskade att sjunga och uppträda, utförde han till en början resitativa men förflyttade sig snart också till lyrik. (Henrikson 1993: 718). Nero var alltså förutom kejsare också t.ex. skådespelare, och han fick även folket att dyrka skådespelare genom att acceptera dem till sitt hov (Carcopino 1980: 265, 267).

(77) a. Livet är kort, konsten lång

b. Vitam brevem esse, longam artem (SENECA, De brev. vitae I enl. LSOC: 242)

Ordspråket kommer ursprungligen från Hippokrates som egentligen med ordet konst syftade på läkekonsten, men med tiden har betydelsen börjat tolkas mera allmänt så att det betyder all utbildning. Livet räcker alltså inte till för att lära alla saker i världen, dvs. att vi förblir studenter igenom hela livet. (Holm 1980: 86.)

(78) a. Det erövrade Grekland erövrade sin okultiverade erövrare

b. Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio (HORATIUS, Epist. II. 1, 156 enl. LSOC: 172)

Ordagrant betyder det latinska yttrandet "Grekland betvingat betvang den råa segraremakten och införde kultur i det bondska Latiums bygder" (Bendz & Guterman 1968: 173). Ordspråket syftar alltså på Grekland som besegrades av romarna, och vars högre kultur trängde fram i Rom (Holm 1973: 65). Grekland blev en del av det romerska imperiet år 146 e.Kr. och då ökade kontakterna mellan romarna och grekerna (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 117-118). Detta medförde att en mäktig kulturvåg som kom från öster svepte fram över det romerska väldet och satte sin prägel på det romerska samhället; den hellenistiska kulturen gjorde sitt inträde (Söderström 1970: 12).

I äldsta tid var det boskapen som var värdemätare. Senare användes metallstycken av koppar eller brons som betalningsmedel. Dessa metallbitarna saknade prägling och värderades därför efter vikt. Man vet inte när det präglade myntet uppstod i Rom, de äldsta kända mynten dateras omkring år 350 f.Kr.. När romarna hade kommit i kontakt med grekerna, började de prägla silvermynt år 269 f.Kr. och samtidigt förlades myntverket, som förestods av ett tremannakollegium, på Capitolinus befästa borg. Guldmynt präglades sällan under republikens tid och först från Caesars och Augustus tid skedde det i större skala. År 214 e.Kr. präglades ett nytt silvermynt, som blev det valigaste silvermyntet under 200-talet. Kort efter detta upphörde man att prägla kopparmynt. (Söderström 1970: 50-53.)

(79) a. Allt mitt bär jag med mig

b. Omnia mecum porto mea (CICERO, Paradoxa Stoicorum 8 enl. LSOC: 70)

Enligt Cicero har detta uttryck yttrats av den grekiske filosofen Bias, då han gick i landsflykt (Holm 1973: 10). Bias var en av de sju visa männen i världen (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 327). Bias menade att han inte behövde jordiska rikedomar för att vara lycklig, det räckte med att han själv visste vem han var.

(80) a. En god herde skall klippa fåren, men han skall inte flå dem

b. Boni pastoris est tondere pecus, non deglubere (SUETONIUS, Tiberius 32 enl. Holm 1973: 120)

Dessa ord var yttrade kejsar Tiberius till provinsguvernörer som ville höja skatterna (Holm 1973: 120). Hans opinion var alltså att man inte skulle ta mera pengar av invånarna för de skulle ha lite själva också. Under republikens tid förekom inte någon inkomstskatt för romerska medborgare, men vid behov uttogs en förmögenhetsskatt, som utskrevs efter senatens beslut. Medborgarna beskattades även genom tull- och hamnpenningar, auktionsskatt och arvskatt. Dessutom skulle staten ha skatt när slavar frigavs eller såldes. De romerska provinserna betalade skatt såsom en viss del av jordens avkastning eller en fast avgift, som utgick antingen i pengar eller naturprodukter. (Söderström 1970: 48-49.)

(81) a. Vad det finns mycket som jag inte vill ha

b. Quam multa non desidero (CICERO, Tusc. disp. 5, 91 enl. Holm 1973: 213)

Enligt Cicero var detta Sokrates yttrande, när han såg en mängd guld och silver i ett festtåg (Holm 1973: 213). Sokrates var filosof och på grund av hans yttrande kan man anta att han uppskattade intellektuella tankar och frågor mer än jordiska rikedomar. På en mera allmän nivå kan man tolka ordspråket så att olika människor värderar olika saker.

7.10. Om lycka och otur

Romarna offrade ofta till gudarna, eftersom förhållandet mellan dem uppfattades som ett kontrakt. Offren var dels privata, dels statliga. De privata offergåvorna var vanligen enkla matvaror eller husdjur, statens var av samma slag fast dyrare och större. Det var vanligt att man gav gudarna votivgåvor, vilket innebar att man lämnade de till guden enligt ett förut

avgivet löfte. (Söderström 1970: 77.) Detta betyder, att om man hade bett en gud om hjälp i någon situation och lovat en gengåva om denna anhållan förverkligades, var man tvungen att lämna gåvan till guden, så att denna inte skulle bli arg. I några enstaka fall gav man gudarna människooffer, även om detta inte betraktades som ett kännetecknande element. Under nöd och missväxtår kunde man utlova gudarna en helig vår, vilket innebar att alla djur som föddes under ett visst år offrades och att de människor som var födda då var tvungna att utvandra till främmande land när de hade vuxit upp. Genom reningsoffer befriades man från all skuld och varje anledning till misshag och vrede från gudens sida avlägsnades. (Söderström 1970: 77-78.) Man kan säga att romarna höll gudarna ansvariga för allt gott och ont som hände dem och därför gjorde de allt de kunde för att inte förarga dem.

(82) a. Var och en är sin egen lyckas smed

b. Faber est suae quisque fortunae (CLAUDIUS enl. LSOC: 10)

Appius Claudius Caecus (ca 355-ca 275 f.Kr.) är mera känd som byggherre till den första stora romerska akvedukten än som författare. Endast enstaka rader av hans verk har bevarats. (Bendz & Guterman 1968: 10-11.) Ordspråket betyder helt enkelt att var och en är själv ansvarig för sin egen lycka, dvs. att var och en formar själv ramerna för sitt liv.

(83) a. Som man kokar får man äta

b. Tute hoc intristi, tibi omne est exendum (TERENTIUS, Phormio 318 enl. LSOC: 42)

Detta ordspråk har egentligen inget att göra med mat, eftersom orden står som symboler för andra ting. Den latinska meningen betyder ordagrant "Du har lagat till det, du får äta upp det hela själv" (Bendz & Guterman 1968: 43). Ordspråket syftar på människorelationer och betyder alltså att man får leva under de förhållanden man själv har ordnat. Var och en är själv ansvarig för sina handlingar och därför har man bara sig själv att skylla för sina problem.

(84) a. Namn och förebud

b. Nomen atque omen (PLAUTUS, Persa 625 enl. Holm 1973: 219)

Omen var mycket viktiga för romarna och vid alla statsföretag av större vikt inhämtade någon ämbetsman gudarnas vilja genom att begära tecken från himlen. Om tecknen var ogynsamma,

inställdes företaget. Teckentydarna var präster och tecknen som iakttogs var blixtnedslag och åska, fåglarnas flykt och läten, fyrfota djurs språng och åtbörder samt hönsens ätande. Om man inte nöjde sig med prästernas utlåtande tillkallade man etruskiska teckentydare, som särskilt iakttog offerdjurens inälvor. (Söderström 1970: 79-80.) Ordspråket i fråga är också det ett tecken på romarnas vidskepelse; också namn var förebådande. Ordspråket innehåller den retoriska figuren paronomasi, som används för att skapa liknande ord med olika betydelser genom att ändra ljud eller bokstäver (Bergh 1994: 115-116). Här har man tagit bort bokstaven *n*, alltså används orden *nomen* och *omen*.

(85) a. Det högsta goda är själens harmoni

b. Summum bonum esse animi concordiam (SENECA, De vita beata 7, 8 enl.

LSOC: 242)

Man kan äga stora rikedomar och ha mycket makt, men ingen sådan här jordisk egendom kan göra en individ lycklig om inte själslivet är i ordning. En människa måste alltså vara nöjd med sig själv och sina egna göromål innan hon riktigt ordentligt kan njuta av livet.

(86) a. Lyckan står dem djärvom bi

b. Fortes Fortuna adiuvat (TERENTIUS, Phormio 203 enl. LSOC: 42)

Fortuna var en gammal italisk gudinna, som i Rom så småningom sammanställdes med slumpmässigheten. Hon iakttog inte klassgränserna när hon delade ut lyckogåvor och dyrkades därför även av lägre samhällsklasser. (Cotterell 1996: 199.) Ordspråket har nämnts även senare av Vergilius i sitt epos Aeneis (10, 284) (Holm 1973: 195). Ordspråket betyder alltså att det är lönsamt att vara djärv och våga ta chanser, annars tillvinner man sig inte något i livet.

(87) a. Ingenting är lyckligt från alla sidor sett

b. Nihil est ab omni parte beatum (HORATIUS, Ode II. 16, 27 enl. Holm 1973: 141)

Ordspråket betyder att man sällan kan göra beslut som alla är nöjda med; det finns alltid någon som känner att beslutet var orättvist. På grund av detta borde man göra som man själv

känner är bäst och inte försöka tänka för mycket på andra, eftersom det ändå är omöjligt att behaga alla parter.

(88) a. Allt sött mättar fort

b. Omne quod dulce est cito satiat (MACROBIUS, Saturnalia 7, 7, 15 enl. LSOC: 360)

Macrobius (omkring 400) lånar ofta från äldre författare och hans två bevarade verk var under medeltiden mycket populära. Den medeltida kulturen av Vergilius har sin utgångspunkt i Macrobius skrift. (Bendz & Guterman 1968: 358-359.) Ordspråket betyder att man lätt blir frustrerad om allt i livet går för bra. Livet känns inte spännande om du redan har allt du kan önska dig.

(89) a. Vi kan göra en stege av våra laster, om vi trampar på dem

b. De vitiis nostris scalam nobis facimus, si vitia ipsa calcamus (AUGUSTINUS, Sermones 176, 4 enl. LSOC: 348)

Augustinus (354-430) står som en föreningslänk mellan det hedniska och den kristna världen och har kallats "den första moderna människan" (Bendz & Guterman 1968: 346-347). Ordspråket betyder att alla motgångar som inträffar oss, förstärker oss på något sätt och får oss att växa som människor. När man bearbetar dessa motgångar, lär vi oss något nytt av dem och den nya lärdomen bildar ett nytt fotbräde mot ett rikare liv.

7.11. Om ärlighet och bedräglighet

Ju närmare det romerska riket kom sin undergång, desto mer förekom det bedräglighet än ärlighet. Kvinnorna började kräva rättigheter åt sig själva och de uppförde sig precis som deras män; de bedrog männen och brydde sig inte om sina plikter (Carcopino 1980: 115). Flera litterära verk berättar om bedrägerier, intriger och konspirationer. Roma-idén försvann på grund av missnöje och likgiltighet och människorna kände inte längre någon samhörighetskänsla (Kallela & Oksala & Paananen & Palmén 1992: 73).

(90) a. Ärlighet varar längst

b. Impetus iste tuus longum modo duret in aevum (OVIDIUS, Ep. ex Ponto IV. 8, 17 enl. Holm 1973: 373)

Det internationella ordspråket som härstammar från Ovidius yttrande, som med tiden har fått en kortare form och orden har bytts ut mot andra (Holm 1973: 373). Ordet impetus betyder iver och det används tillsammans med iste, som har en pejorativ nyans. Av det här kan man tolka att Ovidius hade tänkt yttrandet som nedsättande. Numera betyder ordspråket att det i längden lönar det sig att vara ärlig.

(91) a. Lögnaren bör ha gott minne

b. Mendacem memorem esse oportere (QUINTILIANUS, Institutio oratoria 4, 2, 91 enl. LSOC: 274)

Quintilianus (35-ca 97) har kallats för Europas förste litteraturprofessor, eftersom kejsar Vespasianus utnämnde honom till statlig avlönad värtalighetslärare (Bendz & Guterman 1968: 270-271). Risken att bli avslöjad beror på lögnarens minne för denna måste komma ihåg vad han har sagt till olika personer, så att han inte nästa gång pratar något helt annat.

(92) a. Nakna sanningen

b. Nuda veritas (HORATIUS, Ode. I 24, 7 enl Holm 1973: 218)

Ordspråket används när man talar sanning, dvs. när man berättar allt även om det innebär att någon får höra oönskad information. Horatius har personifierat sanningen, och använder därför stor bokstav om denna (Bendz & Guterman 1968: 152-153). Horatius berättar, att Sanningen och Lögnen gick tillsammans för att bada. När Lögnen kom bort från vattnet först, klädde han på sig Sanningens kläder. Sanningen ville inte klä på sig Lögnens mantel och har sedan dess fått gå naken. (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 306.)

(93) a. Ryktet växer på vägen

b. Fama crescit eundo (VERGILIUS, Aeneis 4, 170 enl. LSOC: 130)

Ordspråket är en förkortning av Vergilius långa yttrande där han bl.a. skriver så här: "...ryktet, det onda, som snabbare är än allt annat i världen, får genom rörelsen kraft och växer under sin vandring, litet i början av ängslan de reser sig snart upp i höjden,..." (Bendz & Guterman 1968: 131).

(94) a. Orätt fånget, lätt förgånget

b. Male parta male dilabuntur (NAEVIUS, Ex incertis fabulis enl. LSOC: 12)

Naevius (ca 270-201) skrev det första eposet med romarna som tema, ur detta verk har endast osammanhängande verser bevarats (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 166). Ordspråket har även citerats av Cicero (Phil. 2, 65) (Bendz & Guterman 1968: 12). Sådan förmögenhet som man inte har förtjänat genom hederligt arbete, slösar man lätt bort. Det är lätt att använda pengar som man inte har strävat efter, dvs. som man har fått gratis utan några ansträngningar.

(95) a. Vakta din tunga

b. Favete linguis (HORATIUS, Od. III. 1, 2 enl. Holm 1973: 334)

Detta var den romerska prästens uppmaning till folket att iaktta tystnad före de heliga offerhandlingarna (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 82). Även idag är människor högtidligt stämda mot kyrkan och heliga ceremonier, vilket detta brukar visar sig i form av tystnad. Numera kan ordspråket tolkas mera allmänt så att det finns vissa situationer där man bör vara tyst.

(96) a. Tyst, min tunga, får du bröd!

b. Tace lingua, dabo panem (PETRONIUS, Saturae 69, 3 enl. LSOC: 232)

Ordspråket syftar på det att man ska behärska sig själv och tåga i vissa situationer även om man inte samtycker. Då kan man undvika konflikter och kanske t.o.m. uppnå någon fördel åt sig själv. Ordagrant översatt betyder ordspråket "Tyst, min tunga, så ger jag dig bröd" (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 432).

(97) a. Det man önskar (l. hoppas) det tror man

b. Libenter homines id quod volunt credunt (CAESAR, De bello gallico III. 18, 6 enl.
Holm 1973: 331)

Ordspråket syftar på det faktum att förväntningar ibland kan förvränga sanningen, dvs. det är lätt att oavsiktligt tolka händelser så att de motsvarar ens egna önskemål. Det är t.ex. lätt att inbilla sig pikar i talet hos en sådan person som man själv tänker illa om. Det kan t.o.m. hända att ett ögonvittnes vittnesmål baserar sig på en sådan här oavsiktlig feltolkning.

(98) a. Vargen i sagan

b. Lupus in fabula (TERENTIUS, Adelphoe 537 enl. LSOC: 44)

Terentius syftar med ordspråket på sagan om herdegossen som flera gånger lurade byborna genom att skrika att vargen hade kommit och att han behövde hjälp, även om detta inte var sant. När vargen sedan verkligen kom och herdegossen behövde hjälp på riktigt tog inte någon honom på allvar. Ordspråket syftar på risken att något händer när man har givit ett namn åt det - tala om vargen så kommer han. Det kan också syfta på risken att bli utan hjälp när det verkligen skulle behövas. (Holm 1973: 349.)

7.12. Om makt och respekt

I början av republikens tid fanns det i det romerska riket tre samhällsklasser; patriserna som bestod av rika adelssläkter och som var högst uppe i rangskalan, plebeijerna som bestod av vanliga arbetare och slavarna som inte hade några rättigheter alls. I slutet av republikens tid fick man en samhällsklass till och då såg rangskalan ut på följande sätt; senatorståndet som bestod av patriser och plebeijer, riddarståndet och stadproletariatet som båda bestod av plebeijer och till slut slavarna. (Kallela & Paananen & Palmén 1991: 107.) Under kejsartiden förändrades samhällsklasserna och hierarkin på så sätt att man officiellt bevarade republikens rangskala, men deras betydelse förminskades och kejsaren etablerade nya specialämbeten. Kvinnorna var inte likställda med männen och de fick aldrig rättigheten att rösta eller att tillträda en statstjänst. (Kallela & Oksala & Paananen & Palmén 1992: 70.)

(99) a. Droppen urholkar stenen

b. Gutta cavat lapidem (OVIDIUS, Epist. ex Ponto 4, 10, 5 enl. Holm 1973: 54)

Ordspråket har senare av Gariopontus (Ad tol. corp. aegr. rem. V. 1, 17) citerats "Droppen urholkar stenen, icke genom sin kraft utan genom att falla" (Holm 1973: 54). Alltså hade romarna redan under antiken upptäckt detta naturfenomen som vi kallar erosion. Ordspråket kan även tolkas mera allmänt så att man inte behöver ha stor makt för att åstadkomma någonting, om man är tillräckligt många.

(100) a. Berget föder en råtta

b. Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus (HORATIUS, De arte poetica 139 enl. LSOC: 178)

Yttrandet betyder ordagrant "Bergen är havande, men vad som föds är en ynkelig råtta" (Bendz & Guterman 1968: 179). Ordspråket kommer främst efter ett grekiskt ordspråk av Phaedrus (Fabler 4, 23) (Holm 1973: 26). Horatius har använt versmåttet hexameter i sitt verk (Bendz & Guterman 1968: 139). Det typiska för hexameter är att den sista versfoten skiljer sig från de andra, och genom att placera stavelserna rätt kan man åstadkomma olika anstrykningar (Oksala & Palmén 1989: 95). Det är precis denna speciella anstrykningen som gör ordspråket ganska lustigt; ordet berg får en mäktig nyans, medan ordet *råtta* får den nyansen att den verkligen är lustig och pytteliten. Denna anstrykning saknas helt i den svenska översättningen, vilket har orsakat att den tillhörande sarkasmen fattas helt och hållet. I det klassiska latinet betyder ordet *mus*, *-ris* både 'mus' och 'råtta' (Streng 1992: 477, Geitlin 1996: 276). Genom att välja ordet *råtta* har översättaren gått miste om det ursprungliga yttrandets betydelse. Det kan dock också hända att det vardagliga språkbruket har påverkat ordvalet, eftersom man i talspråket kan syfta på en mus även med ordet *råtta*. Ordspråket betyder alltså att saker som utåt verkar vara mäktiga, är i verkligheten ofta bara vanliga saker.

(101) a. Den som blir fruktad av många, han måste själv frukta många

b. Multos timere debet, quem multi timent (PUBLILIUS SYRUS, Sententiae enl. Holm 1973: 84)

Ordspråket syftar på tyranner, alltså sådana som gör grymma och brutala saker åt andra människor. Dessa gärningar får människor att frukta tyrannen och de gör allt för att behaga honom. Enligt ordspråket är också tyrannen rädd, men för människorna han tyranniserar; han är alltså rädd att de annars skulle undantränga honom.

(102) a. Svära på mästartens (l. magistrens) ord

b. *Iurare in verba magistri* (HORATIUS, *Epistulae* I. 1, 14 enl. Holm 1973: 310)

Horatius syftar med sina ord på gladiatorernas fäktmästare, som gladiatorerna ovillkorligen skulle lyda under kampen (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 135). I litteraturen och i lagsamlingar jämförs dessa yrkesmän med sutenörer. De upphöll gladiatorgrupperna, som bestod av slavar, uthungrade män och söner från fattiga familjer, på egen bekostnad. Gladiatorerna lockades av prisen och rikedomarna, som de kunde vinna, och belöningen skulle de få av fäktmästaren, om de fortfarande levde när kontraktet gick ut. De hyrde alltså ut sin kropp, uppgav alla sina rättigheter och utfäste sig att lyda fäktmästaren. (Carcopino 1986: 277.) Ordspråket antyder alltså allmänt på ett kriklost sätt att förhålla sig till auktoriteter, dvs. man ifrågasätter inte deras opinioner och beslut.

(103) a. Respekten är större på avstånd

b. *Maior e longinquo reverentia* (TACITUS, *Annales* 1, 47 enl. LSOC: 296)

Det är lätt att blunda för människans fel när denna inte är närvarande, vanligtvis känner man inte personligen den människa man av något skäl respekterar. Det kan hända att två personer, som gör samma sak, respekteras olika för att den ena någon du känner och den andra är okänd. Det är alltså lättare att respektera någon om man inte vet allt om denna. Detta gäller även avstånd i tiden, det är lättare att respektera en författare efter en viss tid för då kan man placera verken i den tidperiodens ljus. Därför får en del författare den respekt de förtjänar först efter sin död.

(104) a. Avunden är ärans följeslagare

b. *Invidia gloriae comes* (CORNELIUS NEPOS, *Chabrias* 3, 3 enl. Holm 1973: 20)

När någon av något skäl tillvinner ära, uppnår han samtidigt andra människors avund. Dessa avundsjuka människor underskattar ofta den ärade personens prestationer. Den ärade personer får också vänja sig vid avundsjuka människor som försöker innästla sig i dennas ynnest i hopp om att få sin del av äran.

(105) a. Bättre än sitt rykte

b. *Ipsa sua melior fama* (OVIDIUS, *Ex Ponto* I. 2, 143 enl. Holm 1973: 42)

Ordspråket betyder precis vad det säger; alltså t.ex. att någon är en trevligare människa än vad som allmänt sägs att hon är. I svenskan är det mest känt från Geijers omdöme om drottning Kristina. Ordspråket är också känt från operan Figaros bröllop 3, 5. där Almaviva förebrår Figaro hans dåliga rykte. (Holm 1973: 42.)

7.13. Andra

(106) a. I mitt ställe skulle du tänka annorlunda

b. *Tu si hic sis, aliter sentias* (TERENTIUS, *Andria* 2, 1 enl. Holm 1973: 15)

Terentius syftar på människans sätt att tänka på saker och ting från sitt eget perspektiv. Man borde lära sig empati, så att man kan sätta sig in i den andra personens ställe och på så sätt försöka känna och förstå vad denna menar.

(107) a. Så många huvuden, så många sinnen

b. *Quot homines, tot sententiae: suus cuique mos* (TERENTIUS, *Phormio* 454 enl. LSOC: 42)

Ordspråket hittas i liknande form hos Horatius (*Saturae* II. 1, 27) (Holm 1973: 313-314). Det latinska yttrandet betyder ordagrant "Vart huvud har sin mening, var och en sin sed" (Benz & Guterman 1968: 43). Betydelsen är att var och en har sin egen smak och sina egna tankar, som bildar ramerna för personens åsikter och värderingar. På grund av detta borde man inte ens försöka att få alla att tänka likadant om saker och ting.

(108) a. Spåren förskräcker

b. Vestigia terrent (HORATIUS, Epistulae I 1, 74 enl. Holm 1973: 299)

Ordspråket har framkommit genom fabeln om räven som inte ville gå in i en grotta där det sjuka lejonet var, eftersom andra djurs spår ledde in till grottan, men inga kom tillbaka (Holm 1980: 148). Ordspråket betyder alltså att man aktar sig för att göra likadant som andra om resultatet inte är bra.

(109) a. Lagom är bäst

b. Ne quid nimis (TERENTIUS, Andria 61 enl. LSOC: 38)

Terentius yttrande har lämnat efter sig ett ordspråk, som fortfarande är i flitigt bruk. Den ordagranna översättningen är "Ingenting i övermått" (Bendz & Guterman 1968: 38-39). Ordspråket betyder att man inte ska vara glupsk, utan sluta i tid. Förr eller senare hämnar sig glupskheten och då är det för sent att ångra sig.

(110) a. Måtta i allt

b. Est modus in rebus, sunt certi denique fines (HORATIUS, Sat. I. 1, 106 enl. Holm 1973: 214)

Ordspråket har bildats ur ett längre uttryck som lyder "Måtta må hållas i allt, vet, gränser givas bestämda" (Holm 1973: 214). Betydelsen är alltså densamma som i föregående ordspråk. Enligt Bendz & Guterman (1968: 38) baserar detta ordspråk på samma yttrande som föregående ordspråk, de anser alltså att Terentius (Andria 61) ord bildar grunden för dem båda.

(111) a. Den gyllene medelvägen

b. Aurea mediocritas (HORATIUS, Ode II 10, 5 enl. Holm 1973: 111)

Ordspråket är en del av ett längre yttrande där Horatius berättar att den som följer den gyllene medelvägen slipper att vara delaktig i skandal och avund som saken väcker i andra (Bendz & Guterman 1968:155). Betydelsen är alltså densamma som i de två föregående ordspråken.

(112) a. I ett nötskal

b. In nuce (PLINIUS, *Naturalis historia* 7, 85 enl. LSOC: 264)

Plinius skriver i sitt verk om Cicero, som berättar om en så liten pergamenthandskrift att den fick plats i ett nötskal, även om den innehöll Homeros Iliad (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 130). Mäktiga saker behöver alltså inte alltid vara av mäktig storlek, dvs. man behöver inte väcka uppmärksamhet med hjälp av betydelselösa saker om själva huvudsaken är tillräckligt betydelsefull. Nuförtiden används ordspråket när man ska berätta något i en så kort form som möjligt.

(113) a. Mitt in i ämnet (l. saken)

b. In medias res (HORATIUS, *De arte poetica* 148 enl. Holm 1973: 209)

Horatius har använt uttrycket i skildringen av hur Homeros började Iliaden med att föra läsaren mitt in i ämnet (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 129). Ordspråket används alltså när man inte vill att någon ska undvika själva ämnet utan gå rakt på sak.

(114) a. Talande tystnad

b. Cum tacent, clamant (CICERO, *In Catilinam* 1, 21 enl. LSOC: 58)

Ordspråket betyder ordagrant "Då de tiger, ropar de" (Bendz & Guterman 1968: 59). Cicero har yttrat detta om senatorerna, vars tystnad var ett tecken på deras åsikt om hans strafftal mot Catilina (Holm 1980: 158). Ordspråkets betydelse har inte förändrats; det betyder fortfarande att tystnaden i vissa situationer uttrycker mera än tusen ord.

(115) a. Skynda långsamt

b. Festina lente (SUETONIUS, *Vita Caesarum, Divus Augustus* 25, 4 enl. LSOC: 314)

I sin bok om kejsar Augustus har Suetonius nämnt detta uttryck som är ett av Augustus stående uttryck. Ordspråket träffas också i form "Skynda lagom!". (Holm 1973: 287-288.) Ordspråket betyder att även om man har bråttom bör man sakta ner och fundera och planera det man ska göra. Det vill säga, med ordentlig planering gör man saker och ting effektivare även om det går saktare än annars.

(116) a. Tummen ner

b. Verso pollice (IUVENALIS, Saturae 3, 36 enl. Holm 1973: 334)

En nedvänd tumme användes vid gladiatorstriderna såsom tecken på att den besegrade skulle dödas (Holm 1980: 164). Nuförtiden används tecknet som symbol för att någonting är dåligt. Ordspråket är således mera känt som en gest än som uttalade ord.

(117) a. Likna varandra som två ägg

b. Tam similem sibi, quam ovo ovum (SENECA, Apoc. 11 enl. Holm 1973: 369)

Det latinska yttrandet betyder egentligen "Så lik sig själv, liksom ägg ägget" (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 437). Ägg är ju alla likadana till formen och skillnaderna i storleken är det enda som varierar. Man skulle kunna använda ordspråket om identiska tvillingar, som är så lika varandra att det är svårt att peka ut någon skillnad mellan dem.

(118) a. Given häst ska man icke skåda i munnen

b. Noli equi dentes inspicere donati (HIERONYMUS, Comm. in ep. ad Eph., Prol. enl. Holm 1973: 99)

Yttrandet betyder ordagrant "Undersök icke tänderna på en given häst" och det syftar på att man på tänderna ser hästens ålder (Holm 1973: 99). Ordspråket betyder alltså att man inte ska värdera eller prissätta gåvor som man får, utan uppskatta gesten och tacksamt ta emot dem.

(119) a. En sund själ i en sund kropp

b. Mens sana in corpore sano (IUVENALIS, Saturae 10, 356 enl. LSOC: 312)

Ordspråket betyder att man inte ska enbart sträva efter att få en sund kropp utan också för att få en sund själ i den (Holm 1973: 306). Vi bör alltså överge vår önskan för njutning för att nå detta tillstånd. Ordspråket har blivit mottot för fysisk fostran med syftning på hur viktig betydelse en sund kropp och själ har för en individs uppväxt (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 256).

(120) a. Smakdomare

b. Elegentiae arbiter (TACITUS, Annales 16, 18 enl. LSOC: 300)

Ordspråket är egentligen en syftning på den Petronius som skildras som kejsar Neros smakdomare i Tacitus bok (Bendz & Guterman 1968: 231). Nuförtiden används ordspråket som ett vanligt begrepp när man vill att någon ska vara med och besluta om saker genom att berätta sin egen åsikt.

(121) a. Rubba (l. störa) ngns cirklar

b. Noli turbare circulos meos (VALERIUS MAXIMUS, Facta et dicta memorabilia 8, 7 enl. Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 304)

Ordspråket har framkommit ur berättelsen om Arkimedes, som yttrade dessa ord när romerna erövrade Syrakusa. Arkimedes satt och studerade geometriska figurer som han hade ritat i sanden, och han ropade orden till en romersk soldat då han blev överfallen av denne. (Holm 1973: 45.)

(122) a. Utan bröd och vin fryser kärleken

b. Sine Cerere et Libero friget Venus (TERENTIUS, Eunuchus 732 enl. LSOC: 42)

Ordspråket i fråga är en retorisk figur som kallas för metonymi. Figuren betyder att man använder besläktade och avgränsade ting istället för det vanliga ordet. Här syftar man med uppfinnaren på det uppfunna. (Bergh 1994: 126.) För att förstå ordspråket måste man känna till romarnas gudar. Ceres var sädens gud, Liber var en gammal italiensk vingud och Venus kärlekens gud (Lentävien lauseiden sanakirja 1983: 408). Betydelsen bakom dessa gudar är att man bör sköta om förhållandena även när det är svåra tider. Det händer ju ofta så att när det uppstår motgångar, glömmer man att uppskatta alla bra saker och då drivs ett förhållande man lätt isär.

(123) a. Göra en dygd av nödvändigheten

b. Facis de necessitate virtutem (HIERONYMUS, Adversus Rufum 3, 2 enl. Holm 1973: 56)

Ordspråket har framkommit ytterst efter Eposus fabel om räven och vindruvorna. Räven nådde inte upp till bären och låtsades därför försmå dem ("Surt, sa räven om rönnbären") för att dölja sitt misslyckande. I svenskan har druvorna ändrats till rönnbär på grund av strävan efter allitteration. (Holm 1973: 56, 307.) Ordspråket betyder alltså att om det är omöjligt att åstadkomma något försvarar man det ogjorda. Man maskerar ofta denna situation så att man förklarar sig göra en dygd. På detta sätt gör man inte bort sig i andras ögon.

(124) a. En kvinna luktar som hon skall, när hon inte luktar alls

b. *Mulier recte olet, ubi nihil olet* (PLAUTUS, *Mostellaria* 273 enl. LSOC: 20)

Krämer, parfymer och smink användes både av män och kvinnor redan under antiken (Carcopino 1980: 193, 203). Speciellt de rika använde ofta sådan här kosmetik, som huvudsakligen importerades från Egypten. Under olika tidsperioder varierade bruket, men allmänt kan man säga att dragningen åt denna väldoftande kosmetik var stark. Man använde olika starkt doftande oljor också i matlagningen och som vinkryddor. (Antiikin kulttuurihistoria 1981: 91.) Yttrandet är Plautus opinion om deras användning, han tyckte alltså att de förstörde kvinnans egna doft.

8. ÖVERSÄTTNINGSKRITIK

8.1. Allmänt

Översättningskritik saknar ett absolut rättesnöre och därför är det lite svårt att bestämma vad man ska koncentrera sig på när man studerar översättningar. Det har dock framkommit olika metoder om hur man ska värdera om översättningen är lyckad eller inte; Nida och Taber (1974) antyder att en bra översättning har bevarat betydelsen oförändrad och språket har omformats enligt målspråkets regler, Wilss (1981: 279) har skapat en modell för jämförelse mellan översättningar, House redogör för en analysmodell med språkanvändarens och språkbrukets dimension, och Koller (1983: 210-) har indelat översättningskritiken i tre delar, som är textanalys, jämförelse och värdering. Dessa basmodeller samt den komparativa stilistikens språkparjämförelser presenterar synsätt och iakttagelser som är viktiga i fråga om översättningskritik. (Ingo 1991: 240-246.)

Översättarens viktigaste uppgift vid kommunikativ översättning är att överföra betydelsen på ett genuint målspråk. Förutom innebörden bör man också ta hänsyn till språkliga material, dvs. den formella motsvarigheten. Översättaren bör avvika från källspråkets modell när exakt motsvarighet skulle upplevas som felaktig eller dålig. En grund för bedömningen av översättningar ger den tudelade skepnaden (form och betydelse) hos det språkliga tecknet, eftersom både förlagan som författaren utgår ifrån och översättningen hon gör representerar form och betydelse. Vid översättning där den översatta texten kommer in i en helt ny språklig och kulturell miljö bör man även ta hänsyn till de pragmatiska förhållandena. Det är således viktigt att granska översättningskvalitet ur fyra aspekter, nämligen grammatisk struktur, språklig varietet, semantik och pragmatik. (Ingo 1991: 247.)

8.2. Grammatisk struktur

När man läser en översättning är det viktigt att språket är felfritt och genuint på alla möjliga sätt så att man inte ens märker att texten är en översättning. För att man skall kunna bedöma hur lyckad översättningen är, bör man även sätta översättarens avgöranden i relation till utgångstexten. Översättaren kan följa källspråkets strukturmodell och alltså använda en formell motsvarighet, eller så kan hon avvika från källspråkets strukturmodell och använda en helt annorlunda form. (Ingo 1991: 247-248.)

8.2.1. Formell motsvarighet

När översättaren använder en formell motsvarighet är det viktigt att hon inte följer modellen alltför slaviskt utan ser till att formen verkligen är genuint i målspråket (Ingo 1991: 248). De flesta ordspråk som i svenskan har en likadan form som i latinet är korta och består av bara några få ord. I ordspråk 23 *omväxling förnöjer* är ordet *omväxling* ett abstrakt subjekt i satsen. Detta uttrycks i latinet med hjälp av substantivets nominativform och av böjningsändelsen *-t* som alltså betecknar singularis tredje person. I latinet uttrycker ackusativformen en del av en större enhet, t.ex. *panem* är en del av brödet. Finskan har en direkt motsvarighet till latinets ackusativ, nämligen *leipää* som är partitiv, men i svenskan används obestämd form i samma

funktion. Detta framgår tydligt i ordspråk 24 *bröd och skådespel* där man underförstår tillägget *en del*.

I svenskan använder man adjektivets *ett*-form som adverb, då de ofta uttrycker sätt. I latinet används ablativ i denna funktion. Ordspråket 69 *bättre sent än aldrig* kan således anses vara en formell motsvarighet.

I motsats till svenskan har man i latinet en ganska fri ordföljd. Vanligtvis har man i latinet verbet på sista plats i meningen, men i vissa ordspråk har verbet flyttats fram. I dessa fall kan man tala om formella motsvarigheter, eftersom ordföljden då följer svenskans ordföljd. Ordspråk 61 *tre utgör ett kollegium* och 99 *droppen urholkar stenen* är exempel på sådana fall.

Om översättaren följer källspråkets modell alltför slaviskt uppvisar översättningen tecken på källspråklig interferens. I ordspråk nummer 2 *fruktan var det som först skapade gudarna i världen* och nummer 9 *den gudarna älska dör ung* är exempel på fall där den formella motsvarigheten är misslyckad. Översättaren har bevarat pluralformen *gudarna* som avslöjar romarnas tro på flera gudar även om majoriteten i Sverige tillhör den luterska kyrkan och tror alltså på en gud.

8.2.2. Avvikande form

Översättaren kan i vissa fall avvika från den direkta formmotsvarigheten. Avvikelserna kan antingen vara obligatoriska eller frivilliga. (Ingo 1991: 248.)

De obligatoriska formförändringarna beror på språkens olika struktur eller olika språklig praxis (Ingo 1991: 248). Ordspråk 34 *jag kom, såg och segrade* är ett exempel på ett fall där svenskans och latinets struktur är annorlunda. De latinska verbformerna *veni, vidi* och *vici* är i perfekt, eftersom man i latinet använde denna tempus historiskt, det var alltså ett berättande tempus. Tempuset motsvaras av svenskans imperfekt, eftersom svenskan saknar detta användningssätt av perfekt.

I det klassiska latinet hade kasusformerna mycket flera användningssätt än i de moderna språken och det användes även andra för oss sällsynta grammatiska företeelser. I ordspråket 51 *lära sig själv genom att lära andra* består det latinska uttrycket av gerundium *docendo*, närmare sagt av dess kasusform ablativ. Formen används för att uttrycka sätt eller medel och det kallas för *ablativus modi* eller *ablativus instrumenti*. Eftersom svenskan saknar denna grammatiska företeelse har man varit tvungen att uttrycka samma sak med ett längre prepositionsuttryck.

Ordspråk 37 *om du vill ha fred, så bered dig på krig* innehåller en avvikelse i fråga om personsyftningen. Latinet har i detta ordspråk använt tredje person, men i översättningen har man förändrat det till andra person.

Ordspråk 8 *att segla är nödvändigt, att leva är icke nödvändigt* innehåller i latin gerundium, som är ett verbalsubstantiv i aktivform. I stället för nominativ som saknas i gerundium används infinitiv. Den latinska infinitiven *navigare* borde alltså ordagrant översättas med svenskans verbalsubstantiv *segling*, men infinitiven *vivere* kan inte översättas **levning*. Troligen är detta skälet till att man har använt *att segla* och *att leva*, vilket är en vanlig formulering i svenskan när en infinitiv står som subjekt. Detta medför att en viss rytmik går att åstadkomma.

Eftersom svenskan inte har samma böjningssystem hos substantiven som i latinet är man tvungen att uttrycka vissa former på ett längre sätt. Ordspråk 60 *den ena handen tvättar den andra* innehåller leden *ena-andra* som är ett nödvändigt tillskott för att åstadkomma ett korrekt uttryck. Latinet använder istället nominativ *manus* som är subjekt i satsen, och akkusativ *manum* som är objekt. På finska är det möjligt att åstadkomma en direkt översättning *käsi kättä pesee*, men i svenskan är man tvungen att använda ett annorlunda uttryckssätt.

Ordspråket 74 *ålderdomen är av naturen pratsjuk* innehåller i latinet komparativen *loquacior* som har översatts med positiv. Den noggranna översättningen skulle vara *ålderdomen är av naturen mera pratsjuk*.

Det kan hända att vissa yttranden som har pluralis i latinet har översätts till svenska i singularis, eftersom det är naturligare i det svenska språket. Ordspråk 113 *Mitt in i ämnet* är ett exempel på en sådan företeelse.

8.3. Språklig varietet

Ett av de mest traditionella sätten att närma sig språkliga varieteter är att betrakta olika stilarter (Ingo 1991: 252). Detta sätt är ganska omöjligt i fråga om ordspråk. Men språket växlar även på tidsaxeln för språket är starkt knutet till sin egen tid. Man bör akta sig för att låta varieteten bli ett självändamål, som man förverkligar mekaniskt. Den önskade effekten nås sällan med att använda direkta motsvarigheter på samma språkliga plan. (Ingo 1991: 22-253.) Ett exempel på en lyckad översättning där man inte har använt en direkt motsvarighet är ordspråk 18 *sådan herre, sådan dräng* där *slav* bytits ut mot ordet *dräng*. Detta beror på att man i Sverige inte har använt slavar och tanken känns därför främmande.

Ordspråk 44 *frukta danaerna* är misslyckad eftersom översättaren här har använt en direkt motsvarighet. *Danaer* syftar på greker och detta vet ganska få människor, vilket orsakar att ordspråkets meddelande förblir oklart för de flesta.

Ordspråk 55 *somliga författarskap prisas, men annat blir läst* innehåller i latinet ordet *iste, ista, istud*, som har en pejorativ betydelse. Författaren Martialis uttrycker med hjälp av detta lilla ord sin egen opinion om de böcker som läses. I detta fall har översättaren gått miste om denna nyans och har därför inte i sin översättning lyckats åstadkomma samma betydelse som det ursprungliga yttrandet har.

8.4. Semantik

8.4.1. Tillägg och utelämningar

Överföringen av betydelseinnehållet är vid vanliga fall det viktigaste i översättningar och därför ägnas mest uppmärksamhet åt denna överförelse (Ingo 1991: 254). Det är bara i vissa expressiva och estetisk-poetiska texter där formen är viktigare än innehållet. Ordspråk 100 *berget föder en råtta* är ett exempel på fall, där formen spelar en stor roll. Horatius har skrivit den latinska meningen med versen hexameter och har genom att placera en lång vokal sist i den sista diktfoten lyckats åstadkomma den effekt att musen är så löjligt liten. Denna effekt fattas helt och hållet i översättningen.

Tillägg och utelämningar är de förändringar som är lättast att märka. En allmän regel för att använda dessa företeelser är att de i allmänhet har pragmatiska orsaker, dvs. att förändringarna är nödvändiga för att åstadkomma en lyckad översättning. Både tillägg och utelämningar kan vara semantiska, dvs. man skjuter in eller lämnar bort väsentliga betydelsekomponenter, eller explicit/implicitgörande, dvs. man tillägger eller tar bort komponenter vars betydelse framgår "mellan raderna". (Ingo 1991: 254-255.)

Ordspråk 28 *pengar luktar inte* innehåller tillägget *pengar*, som är nödvändig för att åstadkomma ett begripligt yttrande. Den ursprungliga latinska meningen är ju Titus svar till sin far och yttrandet har troligen till en början använts så att man har berättat historien som den har kommit ur. Med tiden har sedan svaret blivit ett ordspråk och det har varit nödvändigt att tillägga ett ord.

I latinet är det vanligt att utelämna verbet *esse* som betyder *vara*. I ordspråk 63 *hungern är den bästa kryddan* finns det i det latinska yttrandet inget verb, eftersom det lätt underförstås. I svenskan kan man dock inte utelämna verbet och därför har man tillagt det.

I ordspråk 95 *vakta din tunga* och 96 *tyst, min tunga, får du bröd* har man tillagt possessivpronomen *din* och *min*. I svenskan har imperativ bara en form, men i latinet har man även här olika former. Imperativ *favete* är andra person pluralis och eftersom översättningen

innehåller tillägget *din* är det fråga om en felaktig översättning. I imperativet *tace* är det fråga om andra person singularis och personen i fråga talar alltså med sin egen tunga.

Ibland kan man med en utelämning åstadkomma en lyckad översättning; ordspråk 107 *så många huvuden, så många sinnen* är ett bra exempel på detta. Här har översättaren ersatt två ord med samma betydelse, nämligen *sententia* och *mos* som båda betyder *sinne*. Denna utelämning har hänt utan att betydelsen har gått miste, och så har ordspråket blivit mera slående.

Flera av de svenska ordspråken är förkortningar eller delar av de ursprungliga yttrandena. Detta beror på att de ursprungligen är lärda citat av latinska författare och har först senare börjat användas som ordspråk. I Ordspråk 29 *mången får för mycket, men ingen får nog* har gudinnan Fortuna utelämnats.

8.4.2. Betydelsenyanser, inexaktheter och semantiska fel

En text innehåller alltid förändringar i de semantiska förhållandena, eftersom språkliga tecken är arbiträra och språk har olika sätt att segmentera omvärlden. Detta medför att det som är entydigt i förlagan kanske blir dubbeltydigt i den översatta texten eller tvärtom. (Ingo 1991:256.)

Användningen av de retoriska figurerna var enorm under antiken och med hjälp av dem kategoriserades människor som dåliga eller bra talare. Från 400-talet f.Kr. fanns det särskilda skolor där man övade retorik och regler som sammanfattade oräkneliga talares erfarenheter och insikter. (Bergh 1994:3)

Eftersom ordspråken till en stor del är mindre delar av längre texter och tal, innehåller några av dem retoriska figurer som alltså borde komma med i översättningen. I de flesta av ordspråken ovan har översättningen lyckats på ordnivån. I ordspråk 8 *att segla är nödvändigt, att leva är icke nödvändigt* och 17 *den sörjer uppriktigt, som sörjer utan vittnen* innehåller översättningarna dubbleringen (nödvändigt - nödvändigt, sörjer - sörjer), exempel 12 *dö av skratt* består av motsatta element (dö - skratt), exempel 34 *jag kom, såg och segrade*

uttrycker en lång händelse med så få ord som möjligt, exempel 57 *när två gör detsamma, är det inte detsamma* byggs upp av två led som har samma ord i slutet (detsamma - detsamma).

En del av översättningarna är alldeles misslyckade. I ordspråk 26 *kvinnorna kommer för att se men också för att själva bli sedda* har översättaren helt och hållet gått miste om *klimax* genom att lämna bort upprepningen (veniunt, veniunt), som alltså är det väsentligaste av figuren. Ordspråk 53 *om du hade tegat, hade du förblivit filosof* innehåller rätt tempus, men också här har överförandet av *homoptoton* misslyckats, eftersom ändelserna i verben är olika (tegat - förblivit). Syftet med figuren är ju att orden har samma kasusändelse, alltså att de är precis likadana (tacuisses - mansisses). *Paronomasi* har utelämnats i ordspråk 84 *namn och förebud* och istället för att leka med orden (nomen - omen) har man i översättningen använt alldeles olika ord (namn - förebud). I ordspråk 122 *utan bröd och vin fryser kärleken* har man i det ursprungliga ordspråket använt *metynomi*, alltså uppfinnaren för det uppfunna (Cerere - Libero - Venus), men i översättningen har man använt det uppfunna för uppfinnaren (bröd - vin - kärleken). I detta ordspråk handlar det närmare sagt om gudarnas namn och skyddsområde.

När man studerar översättningarna i de retoriska figurernas ljus, är en del av översättningarna misslyckade och en del lyckade. Men även om dessa översättningar är lyckade, har de gått miste om den biklangen som figurena orsakar i de ursprungliga ordspråken. Översättningarna är alltså ordagranna översättningar, men de har inte samma kraft som de latinska. Detta beror troligen på att svenskan saknar sådana här retoriska stilmedel och eftersom översättaren inte ens har försökt att åstadkomma samma nyans kan man dra den slutsats att hon inte kände till företeelserna.

8.5. Pragmatik

Pragmatik spelar en viktig roll när man bedömer översättningar, eftersom den visar hur översättningen fungerar i den nya språkliga och kulturella miljön. Målgruppen har förändrats, den talar ett annat språk och lever i ett annorlunda samhälle. I vissa fall har även textens funktion förändrats. (Ingo 1991: 257.) Detta är fallet i de flesta ordspråk, eftersom de till en början har varit delar av större skriftliga verk. Det är först med tiden som de har fått sin

slutliga form. Ordspråk 27 *för nytta och nöje, förena det nyttiga med det nöjsamma* är ett bra exempel på hur de flesta ordspråk har förkortats med tiden.

I vissa fall är utgångstextens semantiska information inte tillräcklig om texternas kultur-, kunskaps-, tids- eller bildningsförhållanden är mycket olika och då måste översättaren anpassa texten till den nya situationen. (Ingo 1991: 257-258.) Ordspråk 86 *Lyckan står dem djärvom bi* är ett exempel på fall där man har anpassat texten. Gudinnan Fortuna har helt enkelt översatts med ordet *lycka*. Ordspråk 78 *det erövrade Grekland erövrade sin okultiverade erövrare* har genomgått många förändringar i fråga om ordvalet så att ordspråket är förståeligt även nuförtiden.

Språkvanorna samt normerna och reglerna varierar i olika språk, den språkliga miljön är alltså annorlunda. Detta medför att översättaren måste känna till ordkombinationer, idiom, textsortskonventioner och bruksnormer för att åstadkomma en genuin översättning. (Ingo 1991: 258.) Ordspråk 25 *det är skönt att någon gång (vid ett lämpligt tillfälle) slå sig lös* är ett exempel på en lyckad översättning där man har letat fram ett genuint svenskt uttryck som motsvarar latinets verb *desipiere* som betyder *vara galen, galnas*.

9. ÖVRIGA IAKTTAGELSER OCH KOMMENTARER OM ÖVERSÄTTNINGARNA

9.1. Modernisering

De latinska ordspråken är gamla och de har med tiden genomgått både små och stora förändringar. Detta har medfört att vissa företeelser har gått miste men samtidigt har de fått något nytt som påverkar deras användning.

De flesta av de latinska ordspråken används flitigt och de passar mycket bra in även i vår tid. Vid vissa fall har man med tiden förändrat ord så att ordspråket har blivit mera förståeligt. Detta gäller framförallt ordspråk som innehåller namn på romerska gudar. Ordspråk 86 *lyckan står dem djärvom bi* och 122 *utan bröd och vin fryser kärleken* är fall där gudarnas namn har bytts ut mot deras skyddsområde.

De ordspråk som känns lite främmande för oss i dag innehåller oftast något ord eller uttryck som inte är i användning numera. Ordspråk 49 *vänd ofta griffeln* härstammar från den tid då man skrev på vaxtavlor och man använde griffel som skrivmedel. Nuförtiden använder vi papper och penna och om man skulle modernisera ordspråket skulle det kunna heta *använd ofta suddgummi*, vilket skulle göra det mer förståeligt. Ett annat ordspråk som också skulle kunna moderniseras är 102 *svära på mästars ord* som kunde vara *svära på ledarens namn*. Stora ledare har ju ofta en stor grupp anhängare, som lyder denna i alla möjliga saker. Sådana här ledare i närhistorien är t.ex. Hitler och Saddam Hussein.

En del ordspråk är så starkt bundna till någon stad eller person att modernisering av dessa skulle vara detsamma som att utrota ordspråket helt och hållet. Ordspråk 39 *för övrigt anser jag att Kartago bör förstöras* var yttrandet som Cato använde för att avsluta sina tal i senaten och eftersom det var endast han som använde dessa ord skulle moderniseringen förstöra den prägel som ordspråket har. Ordspråk 44 *frukta danaerna* syftar på grekerna då de använde trähästen i kriget mot trojanerna. Man skulle kunna modernisera ordspråket ett steg till *frukta grekerna* men det skulle nuförtiden ändå vara oförståelig. Och om man moderniserar det till *frukta fienden* skulle det vara "tårta på tårta", eftersom det ju är fienderna man vanligen fruktar.

När man moderniserar ordspråk får man vara väldigt försiktig så att man inte går miste om något värdefullt. Det blir nämligen lätt så att man förlorar den klang som är typisk för ordspråk då också kärnfullheten försvinner. När man byter ut ord mot sådana som är vanliga idag kan man gå miste om värdesättningen, eftersom det ofta är just de arkaistiska dragen som väcker uppmärksamhet bland lyssnarna. Istället för att åstadkomma ett tankeväckande yttrande kan man utan att göra det med flit komma fram med en humoristisk kommentar.

9.2. Ordspråkens bakgrund och dess betydelse i förståelsen

Alla latinska ordspråk som går att spåra tillbaka till någon författare har någon berättelse i sin bakgrund. Ofta känner man inte till berättelsen utan man har lärt sig betydelsen av någon annan persons användningskontext.

De flesta ordspråk är små delar av något större verk och därför spelar berättelsen i sin helhet inte någon stor roll, men i vissa fall är ordspråket ett yttrande ur någon viss situation och då kan det vara bra att känna till bakgrunden. Ordspråk 72 *jag har förlorat en dag* var kejsar Titus ord när han en kväll mindes att flera timmar hade gått utan att han hade gjort några goda gärningar. Ordspråk 80 *en god herde skall klippa fåren, men han ska inte flå dem* var orden som kejsar Tiberius yttrade till provinsguvernörerna när dessa ville höja skatterna. Ordspråk 35 *tärningen är kastad* yttrades av Caesar på grekiska när han mot instruktionerna beslutade att strida mot Pompeius. Kejsar Vespanius son yttrade ordspråk 28 *pengar luktar inte* efter att ha förebrått sin far för denne hade lagt skatt på bekvämlighetsinrättningarna. Då höll fadern en del av pengarna under sonens näsa och frågade om de luktade.

Några ordspråk har framkommit ur en kort påhittad historia. Ordspråk 98 *vargen i sagan* syftar på sagan om herdegossen som inte fick hjälp när han behövde det, eftersom han tidigare hade lurat byborna. Råven yttrade ordspråk 108 *spåren förskräcker* när han inte ville gå in i grottan till det sjuka lejonet, eftersom det inte kom några spår ut från grottan. Ordspråket 92 *nakna sanningen* kommer från berättelsen om Sanningens och Lögnens utflykt till stranden. Lögnen klädde nämligen på sig Sanningens kläder och eftersom denna inte ville använda Lögnens mantel har hon fått gå naken sedan dess.

9.3. Användningskontext

De flesta av ordspråken har bevarat sin användningskontext och de som har genomgått förändringar har gjort det flera olika sätt. Ordvalet har varit ganska avgörande i fråga om användningskontext och -frekvens.

Bruket av ordspråk som innehåller främmande ord för nutida människor har minskat med tiden. Det är lätt att förstå för det känns obekvämt att använda ord som inte tillhör det vardagliga ordförrådet. Också ordspråk som är starkt bundna till sin egen tidsperiod används sällan. Ordspråk 30 *ingen dansar nykter, såvida han inte är vansinnig* har förlorat sin sanningsvärde för numera dansar alla och inte bara de som är av lägre status såsom under antiken. Ordspråket används numera endast i pejorativ betydelse av någon som inte själv kan dansa.

Vissa ordspråk har med tiden fått en vidare betydelse än de hade till en början. Ordspråk 120 *smakdomare* syftade till en början endast på Petronius som var kejsar Neros smakdomare, men med tiden har användningen blivit mer frekvent och nuförtiden kan man med yttrandet syfta på vem som helst som berättar sin åsikt när hon blir tillfrågad. Sokrates yttrade ordspråk 81 *vad det finns mycket som jag inte vill ha* när han såg ädelmetall i ett festtåg. Numera kan man tolka ordspråket så att olika människor värderar olika saker och att man inte ska samla på sådant som man inte själv värderar bara för att någon annan gör det. Ordspråk 36 *Hannibal framför portarna* har med tiden börjat användas som beteckning för omedelbar fara.

Ibland använder olika föreningar och institut ordspråk som sin slogan. Ordspråk 119 *en sund själ i en sund kropp* har varit som motto för svensk gymnastik och idrott med den inlagda betydelsen att en sund kropp ger en sund själ. Den engelska filosofen Thomas Hobbe använde ordspråk 4 *den ena människan är en varg mot den andra* som beteckning för människorna i naturtillståndet (Holm 1973:306, 348). Ordspråk 105 *bättre än sitt rykte* är mest känt från Geijers omdöme om drottning Kristina, men det är också känt från operan Figaros bröllop.

10. SLUTORD

Svenskan och latinet härstammar från samma indoeuropeiska språk, men de tillhör olika språkfamiljer. På sätt och vis kan man alltså konstatera att de två språken är släktingar - släktskapet är dock avlägset eftersom förgreningen mellan språken skedde på ett mycket tidigt stadium. Dessutom kan man konstatera att språken har haft en alldeles motsatt utvecklingsgång; svenskan har som ett självständigt språk inte existerat längre än cirka 1000 år men språket blir hela tiden starkare. Latinet var till en början en dialekt, vars användning växte snabbt och kraftigt. Numera är användningsområdena få och någon större tillväxt bör man inte vänta sig.

Det romerska riket var som störst under kejsar Trajanus regeringstid men redan år 476 fördelades riket i två delar som så småningom splittrades till allt mindre delar och till slut slutade att existera. Även om Sverige aldrig var en del av det romerska riket har de språkliga kontakterna varit talrika och latinet har varit en del av Sveriges historia cirka tusen år. Latinet etablerades som kulturspråk under missionsårhundradet, men först på 1200-talet började

språket användas i en allt större utsträckning. Medeltidlatinets fick ett bakslag under den äldre vasatiden, men redan under den svenska stormaktstiden återfick latinets sin tidigare ställning och t.o.m. utvidgade sig ytterligare. Under frihetstiden och den gustavianska tiden började latinets ställning långsamt men säkert falla sönder. Till slut hade latinets nått den ställning det har ännu idag.

Romarna förde med sig olika företeelser som ännu idag är av stor betydelse till de erövrade områdena. De flesta av företeelserna har varit en väsentlig del i utvecklingen av yngre kulturer och språk. Även svenskan har påverkats av vissa företeelser som ännu idag är en del av språket. De romerska bokstäverna undanträngde runorna som var Sveriges första skrivtecken. Införandet av det latinska alfabetet möjliggjorde utvecklingen av litteraturen och även boktrycket gjorde inträde. Det svenska språket innehåller rikligt med lånord och antalet ökar hela tiden. Intagningen av latinska lånord är möjlig även idag genom förmedling av dotterspråken samt latinets tidiga inverkan på vissa språk, t.ex. engelskan. Även svenskans satsbyggnad har blivit starkt påverkad av latinets, eftersom latinets tillsammans med grekiskan har varit modellen för den traditionella grammatiken.

Ordspråk är en euro-asiatisk och afrikansk företeelse som möts redan i de äldsta skriftkulturerna. Ordspråken speglar människornas liv och tankar genom att använda bilder och liknelser. Den egentliga betydelsen blir dold under ytan och man kan konstatera att ordspråken är dubbelbottnade. Många av ordspråken har vuxit fram så småningom, gått från mun till mun, vilket gör det nästan omöjligt att säga vem som har kommit fram med den slutliga formuleringen. De ordspråk som härstammar från latinets är lärda citat av latinska författare som har gjorts om till folkliga uttryck.

Översättningar behövs för att kunna umgås med människor med ett annat modersmål och antalet översättningar har ständigt ökat i Sverige. I vidsträckt bemärkelse innebär översättning att överföra betydelsen från ett språk till ett annat. Den kommunikativa funktionen spelar här en viktig roll eftersom det ofta inte är möjligt att i målspråket använda en likadan morfologisk, syntaktisk eller lexikalisk lösning som i källspråket. Ju närmare besläktade två språk är, desto lättare är det att göra översättningar som liknar originalet så mycket som möjligt.

De första översättningar som förekommer i Sverige är från latin till svenska. Frågan om översättandets teori togs upp redan i antiken, och romarna kan betraktas som uppfinnare av översättningskonsten. Översättningar gjorda av olika personer under olika tider bär olika präglar, eftersom målsättningen påverkar översättningen och den har varierat under olika tider. Det är viktigt att klargöra målsättningen vid översättning av antikens litteratur och förbereda sig för svårigheter såsom t.ex. anakronismer. Översättning av antikens litteratur är ett diskuterat ämne i översättningsvetenskapen för det är översättningar som gör antikens litteratur tillgänglig för allmänheten.

Ordspråken är i hög grad avhängiga av språkliga element, vilket försvårar deras översättning. Ordspråk som genomgår flera översättningar förlorar pregnans och välklang samt djup och associationsrikedom. Översättningslån är ett ganska vanligt sätt att låna in flerledade uttryck i ett språk. I översättningslån översätts betydelsen och därför används de vid översättningar av ordspråk. På detta sätt uppstår, i fråga om innehållet, en så identisk återgivning som möjligt.

Latinet har kraftigt påverkat svenskans grammatik, men språken skiljer sig ändå ganska mycket angående den grammatiska strukturen. På grund av detta är de formella motsvarigheterna mellan språken få och de kan hittas endast i de fall där ordspråken är korta eller där latinet har en avvikande ordföljd. Om man följer den grammatiska strukturen alltför slaviskt uppvisar översättningen tecken på källspråklig interferens. Då är det bättre att använda en avvikande form. Svenskans och latinets olika användningsformer för olika tempus och då måste översättaren ta hänsyn till den praxis som målspråket har för att bevara betydelsen oförändrad. Latinet innehåller flera grammatiska företeelser som svenskan saknar, t.ex. gerundium och ablativets olika användningsformer. Dessa företeelser översätts i svenskan vanligen med prepositionsuttryck. Prepositioner används ganska sällan i det klassiska latinet, men i vulgärlatinet ökade deras användning och i latinets dotterspråk är de redan i flitig användning. Avvikande former används även i de fall där de behövs för att åstadkomma ett genuint uttryck på målspråket.

I fråga om latinska ordspråk är det svårt att närma sig språkliga varieteter genom att betrakta olika stilarter eftersom ordspråken är citat av författare. Författarna har skrivit sina verk under olika tidsperioder så det finns skillnader i latinet i språkbruket, men eftersom de inte har någon som helst betydelse för översättningen har jag inte gått in på dem. Det finns dock

skillnader i ordbruket i de fall där något ord är starkt knutet till sin egen tid. Vissa antika yrkesord och nationalitetsbeteckningar är främmande för nudagens människor och då måste översättaren byta ut ordet i fråga mot ett annat.

Semantik är en viktig faktor i översättningar för överföringen av betydelseinnehållet avgör nästan helt och hållet om översättningen är lyckad eller inte. Eftersom de latinska ordspråken är delar av längre enheter är det ibland nödvändigt att tillägga ord för kontexten fattas. Latinet har en egen verbböjning för varje person, men i svenskan har alla personer samma verbform och därför måste man ibland tillägga possessivpronomen för att klargöra vem verbet syftar på. Ibland översätts två latinska ord med en svensk motsvarighet och då är det bättre att utelämna ett ord istället för att försöka hitta ett annat ord med nästan samma betydelse. Utelämnningar av begrepp som inte är bekanta för nutidens människor är bra, om de inte förändrar ordspråkets innehåll eller begriplighet. Med hjälp av de retoriska figurerna åstadkom man under antiken olika betydelsenyanser, som för det mesta har gått miste i översättningarna. Detta beror troligen på att översättaren inte har känt till figurerna och på att svenskan saknar motsvarande figurer.

Pragmatik visar hur översättningarna fungerar i den nya språkliga och kulturella miljön. I fråga om de flesta latinska ordspråk kan man konstatera att textens funktion har förändrats från delar av större verk till självständiga yttranden, som har fått sin slutliga form med tiden. När texternas kultur-, kunskaps-, tids- eller bildningsförhållanden är olika måste texten anpassas till den nya situationen. En del av ordspråken innehåller sådana här anakronismer och eftersom de inte kan förklaras i ordspråk måste dessa ord bytas ut helt och hållet. I vissa fall kan man åstadkomma en genuin översättning genom att i målspråket använda ordkombinationer, idiom, texrsortskonventioner och bruksnormer även om man i källspråket inte har använt det.

Ordvalet spelar en stor roll på hur flitigt man använder ett ordspråk. En del ordspråk har omformats så att vissa ord har bytts ut mot andra utan att innehållet har gått miste. Ibland är sådana här moderniseringar omöjliga, eftersom de skulle medföra en alldeles för stor förändring i betydelsen. I fråga om moderniseringar bör man vara försiktig så att man inte förlorar något under processen. Dessutom är det viktigt att på något sätt förvara det arkaistiska draget.

I de flesta ordspråk spelar bakgrunden inte någon stor roll i deras förståelse, men en del ordspråk härstammar från en känd persons yttrande eller en påhittad berättelse och då är det bra att känna till bakgrunden så att man kan använda dem på rätt sätt.

Användningskontexten har i stort sett förblivit densamma, men en del ordspråk har börjat användas på en mera allmän nivå. De ordspråk som har förlorat sitt sanningsvärde har försvunnit ur bruk nästan helt och hållet, medan de som har använts som slogan har på grund av detta blivit allt mer kända.

I min pro gradu -avhandling har jag undersökt 124 latinska ordspråk och deras svenska översättningar. Ordspråken har jag valt slumpmässigt. Ordspråken har jag grupperat efter deras innehåll och mellan ordspråken har jag angivit lite information om hur man förhöll sig till saken i fråga under antiken. Efter varje ordspråk har jag kort berättat om den ursprungliga användningskontexten och om betydelsen nuförtiden.

Översättningen spelar en stor roll i fråga om ordspråkets användning, närmare sagt är det ordvalet som avgör hur tillgängligt ordspråket är. Ju allmännare ord ordspråket innehåller, desto oftare används det. Och tvärtom ju mer detaljerat ordspråket är, desto mera begränsad är dess användningskontext. Det finns dock undantag där ett yttrande som har framkommit i en enstaka situation är i allmän användning, t.ex. *jag kom såg och segrade*. I översättningen spelar formen en mindre roll än betydelsen, eftersom översättningarna av ordspråk är översättningslån och dessutom är svenskan och latinet så pass olika språk att en formell motsvarighet i de flesta fall är omöjlig att åstadkomma.

Det skulle vara intressant att undersöka hur allmänna ordspråk som härstammar från latinet är jämfört med alla andra svenska ordspråk. Jag skulle ha tagit med denna aspekt i min undersökning, men tyvärr lyckades jag inte få tag på en lista med den bestående ordningen. Forskningsområdet kan även utvidgas genom att studera i vilken mån man har använt latinska lånord i översättningarna. Man skulle också kunna få någonslags statistik genom att göra en förfrågning angående användningsfrekvensen eller kännedomen av de latinska ordspråken.

Intresset för latin har under de senaste åren ökat och det verkar som om tillväxten bara fortsätter. Latin var på en tid ett världsspråk som har lämnat kvar flera olika företeelser trots

sin egen undergång. Alla använder ordspråk, men sällan känner man till varifrån ordspråket härstammar. Ordspråk är en givande undervisningsmetod som enligt min mening kan användas för att på ett naturligt sätt lära sig ord och deras användningskontext.

LITTERATUR

All världens ordspråk 1984. Informationsförlaget Schönkopf Editions AB.

Antiikin kulttuurihistoria 1981. WSOY, Porvoo.

Bendz, G. & Guterman, N. 1968. Latinska sentenser och citat från två årtusenden. Andra upplagan. Beckmans Förlag, Stockholm.

Bergh, B. 1994. Romersk retorik till Herennius. SIFU AB, Stockholm.

Bergman, G. 1980. Kortfattad svensk språkhistoria. Fjärde upplagan. Bokförlaget Prisma, Stockholm.

Carcopino, J. 1980. Sellaista oli elämä keisarien Roomassa. Kuuluisa kuvaus elämästä toisella vuosisadalla. Toinen painos. WSOY, Juva.

Cotterell, A. 1996. Maailman myytit ja tarut. Kolmas painos. WSOY.

Dahlstedt, K-H. & Bergman, G. & Ståhle, C.I. 1971. Främmande ord i nusvenskan. Andra upplagan. Albert Bonniers Förlag AB, Stockholm.

Ekenvall, V. & Holmberg, B. & Johannisson, T. 1971. Svensk språk- och stilutveckling. Läromedelsförlagen, Stockholm.

Geitlin, J.G. 1996. Suomalais-latinalainen sanakirja. Näköispainos vuonna 1883 ilmestyneestä teoksesta. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Henrikson, A. 1993. Antiikin tarinoita 1-2. Kolmas, täydennetty painos. WSOY, Juva.

Holm, P. 1973. Bevingade ord och andra talesätt. Fjortonde omarbetade upplagan. Alb. Bonniers Förlag AB, Stockholm.

Holm, P. 1980. Ett ord i rättan tid och 3529 andra ordspråk och talesätt av Pelle Holm. Albert Bonniers Förlag AB, Stockholm.

Holm, P. 1986. Ordspråk och talesätt. WSOY, Juva.

Ingo, R. 1991. Från källspråk till målspråk: introduktion i översättningsvetenskap. Studentlitteratur, Lund.

Kallela, M-L. & Paananen, U. & Palmén, E. 1991. Ad fontes I. Tekstit, kulttuuritausta. 2.-3. painos. Kouluhallitus, Helsinki.

Kallela, M-L. & Oksala, T. & Paananen, U. & Palmén, E. 1992. Ad fontes II. Tekstit, kulttuuritausta. VAPK-kustannus - Opetushallitus, Helsinki.

Kodin tietokeskus 1989. H-L, Osa 2. Gummerus Oy.

Lentävien lauseiden sanakirja. Suomen kielen sanakirjat 5. 1983. Toim. Sinnemäki, M. Toinen painos. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki.

Ljung, M. 1988. Skinheads, hackers & lama ankor. Engelskan i 80-talets svenska. Bokförlaget Trevi AB, Stockholm.

Microsoft Encarta 97 Encyclopedia. Microsoft Corporation.

Nationalencyklopedin 1994. MÖNS-PAR 14. Bokförlaget Bra Böcker AB, Höganäs.

Oksala, T. & Palmén, E. 1989. Horatiuksen oodeja. Oy Finn Lectura Ab, Helsinki.

Pegelow, E. 1971. Språk och tanke. CWK Gleerup Bokförlag, Lund.

Platzack, S. 1979. Språkvetenskapens historia. Pankosmion House, Aten.

Sorvali, I. 1983. Översättandets teori och praktik. Oy Gaudeamus Ab. Helsingfors.

Sorvali, I. 1990. Studier i översättningsvetenskap. Institutionen för nordiska språk vid Uleåborgs universitet, Uleåborg.

Streng, A.V. 1992. Latinalais-suomalainen sanakirja. Neljäs painos. Gummerus Oy, Jyväskylä.

Ström, F. 1981. Svenska ordspråk. Bokförlaget Prisma, Stockholm.

Söderlund, B. 1965. Att översätta. Bonniers. Stockholm.

Söderström, G. 1970. Romersk fornkunskap. Alb. Bonniers Förlag AB, Stockholm.

Tengström, E. 1973. Latinet i Sverige. Bonniers, Stockholm.

Thors, C-E. 1970. Svenskan förr och nu. Söderström & C:o Förlags Ab, Helsingfors.